

Dobrochna Wójcik

MŁODOCIANI SPRAWCY ROZBOJU

WSTĘP

Znaczny wzrost liczby osób¹ skazanych za rozboje (obserwowany również w innych krajach) zaznacza się w Polsce wyraźnie już od szeregu lat.

I tak w latach 1960—1964 liczba osób w wieku po ukończeniu 17 lat skazanych za rozbój (art. 259 k.k. z 1932 r.) wzrosła z 978 do 1442, podczas gdy w latach 1965—1969 wzrosła z 1569 do 3364. Wzrostowi liczebnemu odpowiada również wysoki, bo niemal trzykrotny, wzrost nasilenia skazań, biorąc pod uwagę współczynniki we wszystkich prawie grupach wieku u sprawców, którzy ukończyli 17 lat. Współczynniki te (obliczone na 100 000 mężczyzn w wieku po ukończeniu 17 lat) wynosiły w 1960 r. 6,6, w 1965 r. 9,9, a w 1969 r. aż 20,5².

Znaczny wzrost liczby skazanych za rozbój stwierdza się również u nieletnich. Dane ze statystyki sądowej (obejmujące w odniesieniu do nieletnich łącznie skazania za rozbój, kradzież rozbójniczą i wymuszenie — art. 259, 258 i 261) wskazują, że w latach 1960—1964 liczba nieletnich skazanych za te przestępstwa wzrosła ze 149 do 494, a w latach 1965—1969 z 508 do 1264.

Fakty te przemawiają za szczególną potrzebą uwzględnienia w badaniach kryminologicznych problematyki sprawców rozboju³.

Rozbój stanowi przestępstwo, którego sprawcami są w znacznej większości osobnicy w wieku poniżej 21 lat. Dane za rok 1969, dotyczące ogółu skazanych za rozbój, świadczą o tym, że nieletnich wśród nich było 23,5%⁴, a młodocianych 45,1% (łącznie więc sprawcy w wieku poniżej 21 lat stanowili aż 68,6%). Spraw-

¹ Wśród osób podejrzanych o rozboje w świetle danych statystyki milicyjnej podejrzanych kobiet jest 3,5 %.

² Porównaj dane zawarte w tablicy A w aneksie.

³ Wg danych statystyki milicyjno-prokuratorskiej na terenie całego kraju w latach 1964—1969 stwierdzono rozbojów: 2011; 2394; 4079; 4051; 3832; 5502.

⁴ W związku z tym, iż w odniesieniu do nieletnich skazania za rozbój obejmują również skazania za kradzież rozbójniczą oraz wymuszenie rozbójnicze (art. 258 i art. 261 k.k.

ców w wieku 21—24 lat było 15,7%; tylko 15,7% ogółu sprawców skazanych w 1969 roku za rozbój ukończyło 25 lat.

Tak znaczny udział nieletnich i młodocianych wśród sprawców rozboju jest tym bardziej charakterystyczny, że udział tych grup wieku wśród ogółu skazanych za popełnienie przestępstw jest znacznie niższy (i wynosił np. w 1967 roku tylko 28,1%)⁵.

Praca niniejsza poświęcona jest wynikom badań, którymi objęto reprezentację najliczniejszej, bo sięgającej 45% ogółu skazanych, grupy sprawców rozboju będących w wieku 17—20 lat.

Współczynnik skazań młodocianych za rozbój wynosił w 1960 r. 56,6, w roku 1969 zaś — aż 148,7. Tak wielki wzrost nasilenia skazań młodocianych za to przestępstwo zasługuje na tym większą uwagę, że nasilenie skazań za przestępstwa w ogóle wykazuje u nich raczej tendencję spadkową⁶.

Badania młodocianych sprawców rozboju prowadzone były w więzieniu karno-śledczym Warszawa-Białołęka w okresie od 1 X 1966 do 30 IX 1968 r. i objęły wszystkich 229 młodocianych więźniów skazanych w pierwszej instancji za rozbój (art. 259 k.k. z 1932 r.), którzy pochodzili z terenu Wielkiej Warszawy i przebywali wówczas w tym więzieniu (ograniczono się tylko do przypadków z Warszawy przede wszystkim ze względu na duże trudności w uzyskiwaniu informacji od rodzin więźniów zamieszkałych poza Warszawą).

Zgodnie z wytycznymi Centralnego Zarządu Zakładów Karnych Ministerstwa Sprawiedliwości wszyscy młodociani więźniowie zamieszkali na terenie Warszawy i niektórych powiatów województwa warszawskiego byli w tym okresie z reguły zatrzymywani w więzieniu karno-śledczym w Białołęce⁷. Wydaje się więc, że 229 młodocianych sprawców rozboju, zatrzymanych w ciągu 2 lat w tym więzieniu, stanowi reprezentację sprawców rozboju w Warszawie w grupie wieku 17—20 lat. Przeciętny wiek tych młodocianych wynosił 18,8 lat.

Sprawcy rozboju rekrutują się, jak wiadomo, w znacznym odsetku przypadków spośród osobników poprzednio już karanych. Wskazują na to informacje ze statystyki sądowej, według których uprzednio karani stanowią ponad 40% wśród sprawców rozboju, podczas gdy karanych poprzednio wśród ogółu skazanych jest znacznie mniej, ok. 28%⁸. Istotne więc wydaje się już na samym początku ni-

z 1932 r.), dokonano szacunku skazań za rozbój po odliczeniu nieletnich sprawców 2 powyższych przestępstw na podstawie danych statystyki milicyjno-prokuratorowskiej (ostatnio 18,2% nieletnich wśród ogółu nieletnich podejrzanych z art. 258, 259 i 261 było podejrzanych o dokonanie kradzieży rozbójniczej i wymuszenia).

⁵J. Jasiński: *Przestępczość nieletnich w Polsce w latach 1961—1967*, „Archiwum Kryminologii”, 4, 4969, s. 153.

⁶Jasiński: *op. cit.*, s. 166—170.

⁷Przy dokonaniu rozboju z reguły stosuje się tymczasowy areszt w stosunku do sprawców. Tylko więc w nielicznych przypadkach młodociani sprawcy rozboju nie byli zapewne zatrzymani w więzieniu.

⁸Materiały statystyczne Zakładu Kryminologii PAN, tablica 2.26.

niejszej pracy przytoczenie wyników badań dotyczących rozmiarów recydywy 229 młodocianych sprawców rozboju. Uwzględniono przy tym nie tylko skazania po ukończeniu 17 lat, ale i sprawy w okresie, gdy badani byli nieletnimi (na podstawie danych uzyskanych ze skorowidzów i repertoriów sądów dla nieletnich).

Uzyskane na ten temat dane o uprzednich skazaniach zawarte są w poniższym zestawieniu:

	l.b.	%
brak spraw	56	24,4
sprawy w sądzie dla nieletnich	63	27,5
sprawy w sądzie powszechnym	40	17,5
sprawy w sądzie dla nieletnich i w sądzie powszechnym	70	30,6
<hr/> ogółem	<hr/> 229	<hr/> 100,0.

Spośród ogółu 229 młodocianych sprawców rozboju aż 75,6% było skazanych po ukończeniu 17 lat przez sądy powszechne lub miało wcześniej sprawy w sądzie dla nieletnich, zakończone orzeczeniem środków wychowawczych lub poprawczych. W sądzie dla nieletnich miało sprawy aż 58,1% tych młodocianych, a w sądzie powszechnym 48,1%.

Na ogólną liczbę 133 sprawców rozboju mających sprawy w sądzie dla nieletnich jedną sprawę miało 33,8% sprawców, dwie sprawy — 24,1%, trzy sprawy — 15,8%, a cztery i więcej spraw — 26,3%.

Na ogólną liczbę 110 sprawców mających sprawy w sądzie powszechnym (spośród nich 70 miało również sprawy w sądzie dla nieletnich) jedną sprawę miało 72,6%, dwie sprawy — 17,7%, a trzy i więcej spraw — 9,7%.

Na uwagę zasługuje fakt, że wśród młodocianych, którzy mieli sprawy w sądzie dla nieletnich, aż 42,1% miało trzy i więcej spraw. Natomiast po ukończeniu 17 lat znaczna większość (72,6%) miała tylko jedną sprawę w sądzie powszechnym przed popełnieniem rozboju (jest to zrozumiałe z uwagi na młody wiek badanych, spośród których 57,2% miało w chwili dokonania rozboju zaledwie 17—18 lat).

Biorąc pod uwagę fakt, że aż $\frac{3}{4}$ młodocianych sprawców rozboju z terenu Warszawy rekrutuje się spośród recydywistów, wydaje się istotne ustalenie, jakie przestępstwa popełniali ci sprawcy w przeszłości, a w szczególności czy w strukturze ich przestępczości były licznie reprezentowane przestępstwa z cechami agresji (fizycznej lub słownej); kwestia ta bowiem łączy się z problematyką rozboju jako przestępstwa dokonywanego z użyciem agresji.

Badając strukturę przestępczości, wyodrębniono grupę przestępstw przeciwko mieniu (z której wyłączono art. 258, 259, 261, 263 k.k. z uwagi na związaną z tymi przestępstwami agresję), grupę przestępstw o „charakterze agresywnym” — niezależnie od tego czy agresja miała charakter agresji fizycznej czy słownej — oraz

grupę innych przestępstw. Do grupy przestępstw o „charakterze agresywnym” zaliczono więc oprócz przestępstw zawartych w rozdziale przeciwko władzom i urzędom (głównie art. 129, 132, 133 k.k.) i przeciwko życiu i zdrowiu (głównie art. 236, 237, 239, 240, 241 k.k.) także przestępstwa z art. 204, 250, 251, 255, 256 k.k. oraz wspomniane już przestępstwa z art. 258, 259, 261 i 263 k.k., a także z art. 23 ustawy z 10 XII 1959 r. o zwalczaniu alkoholizmu.

W tablicy 1 przedstawiamy strukturę przestępczości młodocianych recydywistów sprawców rozboju, wyodrębniając skazania z okresu nieletniości i skazania po ukończeniu 17 lat (skazani oni zostali ogółem przez sąd dla nieletnich za 445 przestępstw i przez sąd powszechny za 197 przestępstw).

Jak wynika z powyższego zestawienia, młodociani sprawcy rozboju będący recydywistami popełniali w okresie nieletniości z reguły przestępstwa przeciwko mieniu (kradzieże), a przestępstw z użyciem agresji nie było więcej niż 18%. Zupełnie odmiennie natomiast kształtuje się struktura przestępczości tych sprawców rozboju po ukończeniu przez nich 17 lat — aż 36,5% stanowią bowiem przestępstwa dokonane z użyciem agresji fizycznej i 13,7% przestępstwa połączone z agresją słowną. Łącznie przestępstwa o „charakterze agresywnym” wynoszą więc aż 50,2% ogółu dokonanych przestępstw po ukończeniu przez tych młodocianych 17 lat, przestępstwa zaś przeciwko mieniu nie przekraczają 47,7%.

Jeśli zamiast struktury przestępczości uwzględnimy uprzednie, łącznie z okresem nieletniości, skazania młodocianych za przestępstwa z cechami agresji, to okazuje się, że aż 58,4% tych osobników było skazanych za takie właśnie przestępstwa, w tym 17,4% więcej niż jeden raz.

Porównując przestępczość recydywistów sprawców rozboju po ukończeniu przez nich 17 lat z przestępczością ogółu młodocianych (według danych ze statystyki sądowej), stwierdzono, że sprawców rozboju istotnie częściej charakteryzuje popełnianie przestępstw z cechami agresji ($p < 0,001$). Poza tym na podkreślenie zasługuje fakt, że młodociani recydywiści sprawcy rozboju różnią się istotnie również i od młodocianych recydywistów sprawców różnych innych przestępstw, badanych uprzednio przez Zakład Kryminologii PAN ($p < 0,001$) — podczas gdy u tych ostatnich przestępstwa przeciwko mieniu (z reguły kradzieże) wynosiły 67% ogółu przestępstw, to u młodocianych recydywistów sprawców rozboju te przestępstwa nie przekraczały 47,7%, przestępstw zaś z cechami agresji było odpowiednio 32,9% i 50,2%⁹.

Dane te wskazują, że problem agresji wyłaniający się tak wyraźnie już z uprzedniej przestępczości sprawców rozboju, zasługiwał na szczegółowe uwzględnienie w badaniach.

⁹ Zestawień dotyczących struktury przestępczości 100 młodocianych recydywistów sprawców różnych przestępstw dokonano na podstawie pracy: S. S z e l h a u s, Z. B a u c z - S t r a s z e w i c z: *Młodociani recydywiści*, „Archiwum Kryminologii”, 1, 1960, s. 180, 182 i 183.

Tablica 1. Struktura przestępczości 173 młodocianych recydywistów sprawców rozboju

Przestępstwa	Sąd dla nieletnich		Sąd powszechny	
	l.b.	%	l.b.	%
Ogółem	445	100,0	197	100,0
Przeciwko mieniu:				
art. 257 § 1 i 2 k.k.	246	56,6	51	25,9
art. 1 § 1 ustawy z 18 VI 1959	46	10,6	10	5,1
art. 2 § 2 ustawy z 18 VII 1959	55	12,6	15	7,6
art. 160 k.k.	5	1,1	5	2,5
art. 262 k.k.	1	0,2	3	1,6
art. 264 k.k.	—	—	4	2,0
art. 265 k.k.	—	—	6	3,0
łącznie	353	81,1	94	47,7
Agresja fizyczna:				
art. 133 k.k.	3	0,7	9	4,6
art. 236 k.k.	1	0,2	—	—
art. 237 k.k.	10	2,3	16	8,1
art. 239 k.k.	10	2,3	22	11,2
art. 240 k.k.	—	—	1	0,5
art. 241 k.k.	1	0,2	—	—
art. 259 k.k.	26	6,0	14	7,1
art. 261 k.k.	6	1,4	4	2,0
art. 263 k.k.	9	2,1	1	0,5
art. 204 k.k.	6	1,4	4	2,0
art. 23 ustawy o zwalczaniu alkoholizmu z 10 XII 1959	—	—	1	0,5
łącznie	72	16,6	72	36,5
Agresja słowna:				
art. 132 k.k.	—	—	14	7,1
art. 250 k.k.	2	0,5	2	1,0
art. 256 k.k.	3	0,7	11	5,6
łącznie	5	1,2	29	13,7
Inne				
art. 140 k.k.	1	0,2	3	1,6
art. 150 k.k.	1	0,2	1	0,5
art. 215 k.k.	1	0,2	—	—
art. 242 k.k.	2	0,5	—	—
łącznie	5	1,1	4	2,1

Szczegółowym badaniom poddano 60 młodocianych więźniów sprawców rozboju spośród 229 takich sprawców, przebywających w więzieniu w Białoleccu. Przypadki do badań dobierano kolejno spośród aktualnie przebywających w tym więzieniu sprawców rozboju będących po wyroku I instancji; szczegółowymi badaniami nie zdołano objąć tych sprawców, którzy w bardzo krótkim czasie po wyroku zostali przeniesieni do więzień poza Warszawą. Zaznaczyć należy, że 60 badanych sprawców rozboju nie różni się od pozostałych 169 sprawców ani pod względem początku spraw sądowych, ani ilości spraw w sądzie dla nieletnich i w sądzie powszechnym, ani struktury przestępczości, ani wieku w chwili dokonania rozboju.

W związku z faktem, że większość młodocianych skazanych za rozbój miała już sprawy w okresie nieletniości, za istotną kwestię uznano zbadanie, czym sprawcy rozboju różnią się, jeśli chodzi o rozmiary ich nieprzystosowania społecznego oraz różne czynniki z tym związane, od młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw. Rozbój jest przestępstwem rzadkim i tylko znikomy odsetek młodocianych mających sprawy sądowe jest karany za dokonanie rozboju, bardzo niewielki jest również odsetek sprawców tego przestępstwa wśród młodocianych recydywistów¹⁰. Próba zbadania, czym charakteryzuje się ta kategoria młodocianych recydywistów w odróżnieniu od młodocianych recydywistów nie będących sprawcami rozboju, wydawała się więc istotna i stanowiła obok zagadnienia agresywności drugi podstawowy problem niniejszej pracy.

W związku z tym postanowiono porównać sprawców rozboju z grupą kontrolną, w skład której weszło 43 młodocianych recydywistów, karanych za różne przestępstwa z wyjątkiem rozboju, rekrutujących się spośród nieletnich sprawców kradzieży, którzy mieli dawniej sprawy w sądzie dla nieletnich i byli badani w latach 1961—1962 przez A. Strzembosza¹¹. Zaznaczyć należy, iż w badaniach nieletnich podsądnych nie przeprowadzono badań psychologicznych, w związku z czym brak jest danych o poziomie ich inteligencji i innych cechach osobowości. Brak jest również danych o rozmiarach alkoholizowania się tych badanych w okresie, gdy byli oni w wieku powyżej 17 lat, badania bowiem prowadzono

¹⁰ Skazani za rozbój stanowią tylko 6,5% skazanych za przestępstwa przeciwko mieniu, należy jednak pamiętać o dużej ciemnej liczbie w tym przestępstwie. Wśród 100 młodocianych więźniów recydywistów (co najmniej 2 razy karanych i 2 razy zatrzymanych w więzieniu) tylko 15 (15%) było sprawcami rozboju (S. Szelhaus: *Młodociani recydywiści*, Warszawa 1969, s. 71). Spośród 212 nieletnich sprawców kradzieży (z 3 dzielnic Warszawy) mających sprawy w sądzie dla nieletnich — z których 100 było karanych po ukończeniu 17 lat — tylko 16% było sprawcami rozboju (S. Batawja, A. Strzembosza: *Nieletni przestępcy w świetle badań kryminologicznych i postulaty ustawodawcze*, „Państwo i Prawo”, 1968, nr 6).

¹¹ Grupa ta stanowi część materiału przedstawionego w pracy sędziego A. Strzembosza: *Nieletni sprawcy kradzieży ze szczególnym uwzględnieniem problematyki recydywy*. Spośród 97 podsądnych sprawców kradzieży z dzielnicy Warszawa-Praga Południe było 49 później karanych w wieku 17—20 lat za różne przestępstwa; tylko 6 było skazanych za popełnienie rozboju, których nie włączono do grupy kontrolnej. Por. *Nieletni przestępcy w świetle badań kryminologicznych...*, s. 869.

w okresie ich nieletniości i nie można było u wszystkich przeprowadzać ponownych wywiadów środowiskowych w okresie katamnez.

Wśród 60 badanych sprawców rozboju było 49 recydywistów (81,7% i 11 nie-recydywistów (18,3%). Ponieważ znakomita większość młodocianych sprawców rozboju rekrutuje się spośród osobników mających już poprzednio sprawy sądowe, w pracy niniejszej uwzględnimy przede wszystkim tych właśnie recydywistów sprawców rozboju. O nielicznych pozostałych wspominały tylko pokrótce przy omawianiu poszczególnych kwestii.

W pracy niniejszej przedstawione zostaną kolejno: rozmiary nieprzystosowania społecznego badanych, problem ich agresywności oraz charakterystyka ich środowisk rodzinnych.

* * *

Zanim przejdziemy do omówienia tych kwestii, przedstawimy pokrótce informacje o dokonanych przez badanych rozbojach i okolicznościach towarzyszących popełnieniu tego przestępstwa.

W rozbojach dokonanych przez 60 młodocianych brało poza tym udział 40 osobników, spośród których 16 było młodocianych, 15 nieletnich i tylko 9 było w wieku powyżej 20 lat.

Na uwagę zasługuje fakt, iż wśród współuczestników aż 75% miało już uprzednio sprawy sądowe, przy czym tylko 30% miało 1 sprawę, 13,3% — 2 sprawy, 20% — 3 sprawy i aż 36,7% — 4 i więcej spraw. 60,4% rozbojów było dokonanych przy tym wyłącznie przez sprawców już uprzednio karanych, 28,3% przez recydywistów działających z osobnikami nie karanymi i tylko 5,6% wyłącznie przez sprawców uprzednio nie karanych.

Większość rozbojów (66%) dokonana została przez 2 lub 3 sprawców, grupy 4 i więcej osobowe nie przekraczają 7,5%; tylko 19% rozbojów popełnionych zostało przez jednego sprawcę.

Charakterystyczną okolicznością jest stan nietrzeźwości znacznej większości badanych (78%) w chwili dokonywania rozboju — młodociani dokonujący rozboju, spośród których 58,3% było w wieku 17—18 lat, nie różnią się pod tym względem od znacznej większości sprawców rozboju w starszych grupach wieku.

Poszkodowani, w większości nietrzeźwi, rekrutowali się z reguły (62%) spośród przechodniów, z którymi sprawcy zetknęli się dopiero bezpośrednio przed dokonaniem rozboju na ulicy, w parku itd.

Tylko w $\frac{1}{4}$ przypadków poszkodowanymi były osoby, z którymi sprawcy poznali się na krótko przed dokonaniem rozboju na ulicy, przed kioskiem z piwem, w barze itp. Zawierano znajomość w związku z propozycjami wspólnego wypicia wódki, które z reguły odbywało się później w parku, na podwórkach lub innym odosobnionym miejscu sprzyjającym dokonaniu rozboju.

Na uwagę zasługuje fakt, iż tylko 3,7% ogółu rozbojów dokonano w miesz-

kaniach oraz że badani młodociani nie byli sprawcami napadów na kierowców taksówek, inkasentów itp.

Wśród poszkodowanych było aż 40% w wieku 30 i więcej lat, 37% stanowili młodociani, a tylko 8% nieletni.

Zaznaczyć należy, że podczas gdy poszkodowani młodociani i nieletni w chwili dokonywania na nich rozboju byli z reguły trzeźwi, to znaczna większość (88%) poszkodowanych w starszych grupach wieku była w stanie nietrzeźwym. W 55% rozbojów zarówno sprawca, jak i poszkodowany byli nietrzeźwi.

Jeśli jako kryterium „planowanego rozboju” uznamy uprzednie porozumienie się współsprawców (nawet wówczas, gdy nastąpiło ono dopiero bezpośrednio przed samym czynem), to wydaje się, iż rozboje zaplanowane nie przekraczają u badanych 45% ogółu dokonanych rozbojów.

W około $\frac{1}{4}$ przypadków wartość zrabowanego mienia (z reguły pieniądze i zegarki) nie przekraczała 300 zł.; w 38% wynosiła od 300 do 1000 zł. Rozboje, w których zrabowane mienie przekraczało wartość 2000 zł, stanowiły tylko 13%.

Badani z reguły (ok. 90%) stosowali przemoc przy dokonywaniu rozboju, przy czym w ok. 70% przypadków bili poszkodowanych pięściami po głowie. Jakkolwiek tylko w jednym przypadku spotykamy się z uderzeniem tępym przedmiotem i w ośmiu przypadkach z groźbą użycia noża, a tylko w jednym przypadku nastąpiło ciężkie uszkodzenie ciała u ofiary, to jednak co najmniej u 30% poszkodowanych wystąpiła utrata przytomności po doznanym urazie.

Rozpatrując okoliczności związane z samym rozbojem, mające znaczenie dla problematyki sprawców tego przestępstwa, na szczególną uwagę zasługują, jak się wydaje, te kwestie, które wiążą się z ustaleniem, iż 77% spośród badanych piło alkohol kilka razy tygodniowo, oraz że ok. 80% było w stanie nietrzeźwym w chwili dokonywania rozboju. Fakt zaś, że przeszło połowa wydała zrabowane pieniądze na libacje, charakteryzuje sprawców tego przestępstwa jako osobników prymitywnych, niedojrzałych, u których aktualny brak pieniędzy na alkohol (lub zaspokojenie innych potrzeb nie związanych bynajmniej z zasadniczymi brakami) mógł stanowić motyw dokonania tak poważnego przestępstwa, jakim jest niewątpliwie rozbój.

I. ROZMIARY SPOŁECZNEGO NIEPRZYSTOSOWANIA SPRAWCÓW ROZBOJU

1. Przed przystąpieniem do omawiania rozmiarów nieprzystosowania społecznego młodocianych sprawców rozboju warto zasygnalizować fakt, że badani ci według relacji matek ujawniali znaczne zaburzenia w zachowaniu już w okresie przedszkolnym (nadmierną ruchliwość i aktywność, dużą drażliwość, częste ataki gniewu, znaczny upór itp.)¹². Okazało się przy tym, że te zaburzenia w zachowa-

¹² Należy zaznaczyć, że tylko 23% badanych nie ujawniało w dzieciństwie objawów nerwicowych (52% badanych miało zaburzenia snu, u 25% występowało moczenie nocne,

niu występujące w okresie przedszkolnym stwierdzono istotnie częściej (61,2%) u recydywistów sprawców rozboju niż w grupie kontrolnej młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw (34%).

Od zaburzeń w zachowaniu, datujących się od wczesnego dzieciństwa, nie można abstrahować przy rozpatrywaniu problemu nauki szkolnej badanych. Jakkolwiek poziom ich wykształcenia, jak wynika z danych, które zostaną w dalszym ciągu omówione, jest lepszy niż poziom uzyskany przez grupę kontrolną, to jednak już okres szkolny badanych cechuje znaczne nieprzystosowanie.

W grupie recydywistów sprawców rozboju tylko 69,4% ukończyło szkołę podstawową, a 30,6% ukończyło V—VI klas, a nawet i mniej. Natomiast w grupie kontrolnej zaledwie 41,7% ukończyło szkołę podstawową, a 58,3% ukończyło tylko V—VI klas. Wśród młodocianych sprawców rozboju było więc więcej niż w grupie kontrolnej badanych mających podstawowe wykształcenie (różnica statystycznie istotna: $p < 0,02$).

U recydywistów sprawców rozboju występowało znaczne opóźnienie szkolne. Nie opóźnionych w nauce było tylko 12,2%, opóźnionych o 1 rok — 24,5%, o 2 lata — 38,8%, a opóźnionych o 3 lata i więcej — 24,5%. W grupie kontrolnej było ich odpowiednio 14%, 16,3%, 20,9% oraz 48,8%. Biorąc pod uwagę bardzo znaczne opóźnienie w nauce (o 3 lata i więcej) stwierdzamy istotne statystycznie różnice na korzyść recydywistów sprawców rozboju (zależność na poziomie $p < 0,02$).

Zaznaczyć należy, iż opóźnienie szkolne badanych, podobnie zresztą jak u ogółu nieletnich przestępców, nie może być u większości z nich wyjaśniane obniżonym poziomem inteligencji. Na podstawie badania psychologicznego (testem Wechsler-Bellevue) młodocianych sprawców rozboju normalny poziom inteligencji stwierdzono u 68%, ociążałość umysłową u 24%, pogranicze upośledzenia u 6%, a debilizm u 2% badanych.

Rozpatrując wyniki badania inteligencji sprawców rozboju oraz wyniki uzyskane w badaniach młodocianych sprawców innych przestępstw stwierdza się, iż nie zachodzi między nimi większa różnica, jeśli chodzi o ilorazy inteligencji poniżej normy. W badaniach H. Namowicz, które objęły 82 młodocianych więźniów karanych za różne przestępstwa, stwierdzono, że 36,8% spośród nich miało ilorazy inteligencji poniżej 91¹³. Również w badaniach Zakładu Kryminologii PAN nad młodocianymi recydywistami ustalono, że 40,9% spośród nich uzyskało takie ilorazy¹⁴. Badani sprawcy rozboju różnią się natomiast istotnie na niekorzyść zarówno od normalnej populacji, jak i od niektórych badanych grup przestępców,

u 22% jakanie). W okresie badania w więzieniu aż 60% tych młodocianych osobników ujawniało objawy nerwicowe.

¹³ H. Namowicz: *Poziom inteligencji a różnice między skalą słowną i bezsłowną w populacji więziennej*, „Przegląd Penitencjarny”, 1965, nr 3, s. 68—75.

¹⁴ Szełhaus, *op. cit.*

gdy bierze się pod uwagę ilorazy inteligencji wyższe od przeciętnych (powyżej 110). Wśród badanych bowiem sprawców rozboju tylko 8,3% uzyskało tak wysokie wyniki w porównaniu np. z 23,2% ustalonymi w badaniach 82 młodocianych więźniów mających sprawy o różnorodne przestępstwa (H. Namowicz), czy w porównaniu z 25% stwierdzonymi w badaniach Zakładu Kryminologii PAN nad młodocianymi recydywistami sprawcami różnych przestępstw (S. Szelhaus i Baucz-Straszewicz). Sprawcy więc rozboju, przestępstwa o charakterze bardzo prymitywnym, rekrutują się tylko wyjątkowo spośród osobników o wyższym poziomie inteligencji.

Na uwagę również zasługuje fakt, że przeszło połowa badanych o normalnym poziomie inteligencji twierdziła, że miała znaczne trudności w nauce (53%), przy czym około $\frac{1}{4}$ tych badanych powtarzała już początkowe klasy (I—III). Jakkolwiek nie przeprowadzono testów na ustalenie poziomu wiadomości oraz umiejętności pisania, czytania i liczenia, to jednak na podstawie przeprowadzonych badań psychologicznych, które wymagają tych umiejętności, stwierdzono, że nawet wśród badanych z ukończoną szkołą podstawową było 37% takich, którzy mieli znaczne trudności w czytaniu i pisaniu, co mogło się przyczynić do poważniejszych trudności w dalszej nauce¹⁵. Szczegółowa analiza przyczyn trudności w nauce nie była przedmiotem niniejszego opracowania, byłyby one zresztą już bardzo utrudnione z uwagi na wiek badanych (17—20 lat).

O wybitnie zaburzonym procesie nauki szkolnej u badanych świadczy również znaczne nasilenie wagarów. Nie stwierdzono jednak istotnych różnic między recydywistami sprawcami rozboju a grupą kontrolną, jeśli chodzi o systematyczne wagary. 77,5% sprawców rozboju wagarowało systematycznie, przy czym początek tych wagarów był wczesny, występowały one bowiem u 47% badanych już w klasach I—IV. W grupie kontrolnej wagarowało systematycznie 88,4% badanych, w tym 48,8% zaczęło wagarować najpóźniej w IV klasie.

Badani sprawcy rozboju przebywali w środowisku kolegów, u których proces nauki był również zaburzony; wałęsali się oni z nimi po ulicach, przy czym około 40% badanych już w wieku poniżej 13 lat przebywało z chłopcami popełniającymi kradzieże.

Zaznaczyć należy, że mimo iż zjawisko wagarów kształtuje się zupełnie podobnie u badanych i w grupie kontrolnej, to jednak ucieczki z domu występują o wiele częściej ($p < 0,001$) u nieletnich sprawców kradzieży z grupy kontrolnej niż u sprawców rozboju, spośród których 52,5% w ogóle nie uciekało z domu, 15% uciekało tylko 1—3 razy, a tylko 32,5% uciekało więcej niż 3 razy. W gru-

¹⁵ Badania prowadzone pod kierunkiem H. Spionek doprowadziły do stwierdzenia, że wśród dzieci wykazujących poważne trudności w nauce 76% miało normalny rozwój umysłowy; dzieci te wykazywały natomiast różnego rodzaju wybiórcze zaburzenia rozwoju psychicznego i ruchowego, jak np. zaburzenia analizy i syntezy wzrokowej i słuchowej, zaburzenia procesu lateralizacji, zaburzenia motoryki itp. Por. H. Spionek: *Psychologiczna analiza trudności i niepowodzeń szkolnych*, Warszawa 1970, s. 36 i nast.

pie kontrolnej tylko 16% nie uciekało z domu, a 49% badanych uciekało wielokrotnie. Dodać przy tym należy, iż badani sprawcy rozboju zaczęli uciekać w stosunkowo późnych rocznikach wieku.

Rozpatrując u sprawców rozboju wybitnie zaburzony przebieg nauki w szkole podstawowej, nie można oczywiście abstrahować od faktu, iż 41% spośród nich (o czym będzie dalej mowa) miało już sprawy sądowe w wieku poniżej 15 lat, a popełniało przestępstwa (kradzieże) w tym wieku aż 61%. Proces poważnej demoralizacji, jakkolwiek rozpoczął się, jak zobaczymy poniżej, nieco później niż w grupie kontrolnej, to jednak ukształtował się bardzo wyraźnie już w okresie szkolnym. W związku z tym jest zupełnie zrozumiałe, że sprawa dalszej nauki w szkole zawodowej miała z reguły przebieg bardzo niepomyślny.

Przede wszystkim nie należy zapominać o tym, iż 30,6% badanych sprawców rozboju nie ukończyło szkoły podstawowej i nie mogło uczęszczać do szkół zawodowych, spośród zaś tych, którzy ukończyli szkołę z reguły ze znacznym opóźnieniem, 73,5% zaczęło wprawdzie uczęszczać do szkół zawodowych, ale aż 56% spośród nich nie ukończyło nawet I klasy, 24% ukończyło tylko I klasę, 12% przerwało naukę już po II klasie, a zaledwie 8% zdołało ukończyć szkołę zawodową.

1. Większość recydywistów sprawców rozboju (65%) nie miała więc żadnego przygotowania do pracy zawodowej. Przebieg pracy badanych kształtował się w sposób typowy dla młodocianych osobników nieprzystosowanych społecznie. Mimo iż $\frac{3}{4}$ spośród nich zaczęło pracować w zakładach, w których mogli nauczyć się zawodu ślusarza, tokarza, radiotechnika itp., to jednak pracowali oni bardzo niesystematycznie, opuszczali dni pracy, porzucali często miejsca pracy i tylko 35% badanych można było zakwalifikować jako „przyuczonych do zawodu”.

Próba ustalenia, ile wynosił łączny okres zatrudnienia badanych w stosunku do okresu przebywania ich na wolności, dała następujące wyniki: spośród 23 badanych, którzy mogli pracować powyżej 2 lat do poniżej 4 lat, tylko 10 pracowało powyżej 1 roku do 2 lat, żaden zaś nie pracował powyżej 2 lat. Spośród zaś 21 badanych, którzy mogli pracować tylko powyżej 1 roku do 2 lat, tylko 5 pracowało powyżej 1 roku.

Ogółem spośród wszystkich młodocianych recydywistów sprawców rozboju 16% nie pracowało w ogóle, a 49% pracowało mniej niż połowę okresu, w którym przebywali na wolności po ukończeniu 16 lat. Zaledwie $\frac{1}{3}$ badanych pracowała nieco więcej niż połowę okresu pobytu na wolności.

W okresie popełnienia rozboju wśród badanych było tylko 17,5% pracujących, nie pracujących 1—3 mies., było 35%, 4—6 mies. — 15%, ponad 6 mies. — 32,5% (spośród nich 16,3% nigdy dotychczas nie pracowało).

Badani spędzali większą część czasu na waleśnieniu się po ulicach, przebywaniu w lokalach gastronomicznych, bądź w mieszkaniach kolegów w czasie nieobec-

ności ich rodziców. Kontaktom z kolegami towarzyszyło najczęściej picie alkoholu. O tym, w jakim środowisku przebywali młodociani recydywiści sprawcy rozboju przed dokonaniem przestępstwa, świadczą dane o współsprawcach rozboju uzyskane z akt sądowych i kartoteki MO.

Spośród osobników, z reguły młodocianych i nieletnich, z którymi badani dokonali rozboju, 75% miało już uprzednio sprawy sądowe, 60% było wielokrotnie zatrzymywanych przez MO, 55% nie pracowało i nie uczyło się i aż 60% nadużywało często alkoholu. Na uwagę zasługują poza tym informacje z MO, według których 57% młodocianych sprawców rozboju było zatrzymywanych lub legitymowanych w melinach pijackich.

3. Kwestia rozmiarów nadużywania alkoholu przez młodocianych sprawców rozboju zasługuje na szczegółowe omówienie, gdyż należy do niej przywiązywać znaczenie zarówno przy rozpatrywaniu procesu wykołejania się tych młodocianych osobników, jak i roli, jaką czynnik alkoholu mógł odgrywać w genezie wielu dokonanych rozbojów.

Zaznaczyć należy, iż już w badaniach prowadzonych przez Zakład Kryminologii PAN nad populacją 100 młodocianych recydywistów w wieku 17—20 lat (co najmniej 2 razy karanych sędownie po ukończeniu 17 lat za różnorodne przestępstwa) stwierdzono, że ci poważnie nieprzystosowani społecznie i popełniający kradzieże w nieletniości osobnicy (90%) bardzo wcześnie zaczęli nadużywać alkoholu — 61% spośród nich bowiem zaczęło pić częściej niż raz na tydzień już przed ukończeniem 17 lat. W okresie poprzedzającym badania 56% tych młodocianych recydywistów piło alkohol co najmniej 4—5 razy tygodniowo¹⁶.

Omawiani w niniejszej pracy młodociani sprawcy rozboju jakkolwiek różnią się od tych 100 młodocianych recydywistów mniejszym nasileniem przestępczości w okresie nieletniości i rozmiarami recydywy, to jednak rozmiary ich nieprzystosowania społecznego były również poważne, w szczególności podobnie kształtował się przebieg ich nauki szkolnej, wagary i praca.

Poważne nieprzystosowanie społeczne u młodocianych recydywistów łączy się z nasilonym alkoholizowaniem się; w szczególności zasługują na uwagę wczesne początki nadużywania alkoholu podobne w tych 2 grupach — 100 młodocianych wielokrotnie karanych recydywistów sprawców różnych przestępstw i badanych młodocianych recydywistów sprawców rozboju.

Przechodząc do omawiania picia alkoholu przez badanych sprawców rozboju¹⁷ należy zaznaczyć, iż informacje na ten temat uzyskano zarówno od samych badanych i ich matek, jak również z wywiadów szkolnych, opinii milicj-

¹⁶ S z e l h a u s : *op. cit.*, s. 124—125.

¹⁷ Rozmiary nadużywania alkoholu zostaną omówione w stosunku do wszystkich 60 młodocianych sprawców rozboju ze względu na specjalne znaczenie tej problematyki, a także ze względu na brak różnic między młodocianymi sprawcami rozboju będącymi recydywistami a tymi, którzy nie byli recydywistami.

nych i danych z akt sądowych (należy oczywiście liczyć się z możliwością, że dane te nie odzwierciedlają rzeczywistych, jeszcze zapewne większych rozmiarów picia alkoholu przez badanych).

Częstotliwość picia przez badanych w okresie bezpośrednio poprzedzającym dokonanie rozboju przedstawia się następująco: tylko 23,3% badanych piło rzadziej niż raz tygodniowo, 55% piło 2—3 razy tygodniowo, a 21,7% piło, alkohol 4 i więcej razy tygodniowo. Fakt, że aż około 77% tych młodocianych piło alkohol co najmniej 2—3 razy tygodniowo, jest wysoce znamieny.

Rozpatrując problem alkoholizowania się badanych, należy uwzględnić zarówno częstotliwość picia, jak i wiek, od którego datuje się częste picie alkoholu. Za początek nadużywania alkoholu przez młodocianych uznano wiek, w którym występowało picie wina lub wódki co najmniej 1 raz tygodniowo.

Dane zawarte w tabelicy 2 świadczą o tym, że aż 43,3% badanych nadużywało alkoholu w wieku poniżej 16 lat, a 75% nie mając ukończonych 17 lat. W okresie poprzedzającym dokonanie rozboju wszyscy oni pili już znacznie częściej, co najmniej 2—3 razy tygodniowo.

Tablica 2. Częstotliwość picia alkoholu w okresie poprzedzającym popełnienie rozboju a wiek, w którym badani pili już co najmniej 1 raz tygodniowo

Badani	Picie alkoholu w ciągu tygodnia				
	rzadziej niż 1 raz	2—3 razy	4 i więcej razy	ogółem	%
Nie nadużywający alkoholu	14	—	—	14	23,3
Zaczęli nadużywać* alkoholu w wieku: poniżej 15 lat		4	6	10	16,6
mając 15 lat	—	12	4	16	26,7
mając 16 lat	—	11	2	13	21,7
mając 17 lat	—	6	1	7	11,7
ogółem	—	33	13	46	76,7
Wszyscy badani	14 23,3%	33 55,0%	13 21,7%	60 100,0%	100,0

* Za początek nadużywania alkoholu uznano wiek, w¹ którym badani zaczęli pić co najmniej 1 raz tygodniowo przed ukończeniem 17 lat.

Na uwagę zasługuje fakt, że sprawcy, którzy zaczęli wcześniej nadużywać alkoholu (w wieku poniżej 16 lat), rekrutują się istotnie częściej niż pozostali spośród takich badanych, którzy ujawniali wcześniej znaczne zaburzenia w zachowaniu, byli bardziej agresywni, przebyli w większym odsetku przypadków uszkodzenie mózgu. Alkohol mógł odgrywać u tych młodocianych rolę środka łagodzącego ich stany napięcia emocjonalnego, złego nastroju itp.

Ze względu na rozpowszechniony wśród młodzieży obyczaj picia zarówno wina, jak i wódki omówimy łącznie picie obu tych rodzajów alkoholu, przeliczając zawartość alkoholu w winie 18° na odpowiednią ilość wódki (w badaniach nie udało się ustalić częstotliwości i ilości wypijanego piwa).

Jak widać z danych zawartych w tabelicy 3, ilość jednorazowo wypijanego alkoholu jest bardzo duża, bowiem aż 62,7% badanych młodocianych wypija przeciętnie jednorazowo co najmniej $\frac{1}{4}$ litra wódki. Na specjalną uwagę zasługuje

Tablica 3. Częstotliwość picia i ilość jednorazowo wypijanego alkoholu (w przeliczeniu na wódkę)

Jednorazowo wypijany alkohol (wódka)	Picie alkoholu					
	rzadziej niż 1 raz mieś.	1—4 razy mieś.	2—3 razy tyg.	4 i więcej razy tyg.	ogółem	%
100 g	2	—	—	1	3	5,0
Powyżej 100 g do 230 g	—	6	13	1	20	33,3
$\frac{1}{4}$ litra do poniżej $\frac{1}{2}$ litra	—	6	17	6	29	48,3
$\frac{1}{2}$ litra i powyżej	—	—	3	5	8	13,4
Ogółem	2 3,3%	12 20,0%	33 55,0%	13 21,7%	60 100,0%	100,0

fakt, że pijących jednorazowo tak duże ilości alkoholu co najmniej 2—3 razy tygodniowo jest aż 51,7%. Rozpatrując te dane, nie należy zapominać o tym, że ok. 60% badanych miało w chwili popełnienia rozboju zaledwie 17—18 lat.

Na pytanie, od jak dawna badani piją alkohol co najmniej 2—3 razy tygodniowo, odpowiadają dane zawarte w tabelicy 4.

Tablica 4. Od jak dawna badani pili alkohol co najmniej 2—3 razy tygodniowo

Wiek w chwili po- pełnienia rozboju	Kilka miesiący do roku	Rok do poniżej 2 lat	2 lata do poniżej 3 lat	Więcej niż 3 lata	Ogółem	%
17—18 lat	5	10	9	2	26	56,6
19—20 lat	—	5	5	10	20	43,4
Ogółem	5 10,8%	15 32,6%	14 30,4%	12 26,2%	46 100,0%	100,0

Dla oceny rozmiarów alkoholizowania się badanych znamieny jest fakt, że aż 56,6% młodocianych sprawców rozboju piło około $\frac{1}{4}$ l lub $\frac{1}{4}$ l i więcej alkoholu kilka razy tygodniowo co najmniej od 2 lat, a 26,2% badanych od co naj-

mniej 3 lat. Wśród 17—18-letnich sprawców rozboju 42,3% piło tak często co najmniej od 2 lat, a wśród 19—20-letnich 50% piło w takich rozmiarach od 3 lat.

Należy zaznaczyć, że w opiniach milicyjnych zawartych w aktach sądowych znajdowały się w większości przypadków (63,3%) wzmianki o tym, że badani byli „często widywani w stanie nietrzeźwym”, „zatrzymywani i legitymowani w stanie nietrzeźwym”.

O rozmiarach alkoholizowania się sprawców rozboju świadczą również informacje uzyskane od nich podczas badań o częstotliwości „upijania się”. Tylko 18,4% badanych twierdziło, że upiło się najwyżej kilka razy w życiu, 32,6% przyznało się do upijania co najmniej 1—2 razy miesięcznie, a 49% twierdziło, że upija się „kilka razy miesięcznie lub częściej”. Wydaje się nie ulegać wątpliwości, że w związku ze znaczną ilością alkoholu wypijanego jednorazowo i dużą częstotliwością picia badani byli w stanie znacznej intoksykacji alkoholowej częściej, aniżeli to wynikało z ich wypowiedzi o „upijaniu się”.

Na uwagę zasługują dane świadczące o tym, że w badanej populacji występuje 18,4% młodocianych wykazujących objawy intolerancji alkoholowej oraz 24,5% takich, którzy (według używanych przez nich określeń) upijają się „łatwiej i szybciej niż ich koledzy”.

Osobnicy z początkowymi objawami alkoholizmu stanowią wśród badanych zapewne około 18%, co biorąc pod uwagę młodociany wiek badanych należy uznać za odsetek bardzo znaczny.

4. Analizując dane o początkach przestępczości młodocianych sprawców rozboju stwierdzono, że aż 75% popełniało niejednokrotnie kradzieże w okresie nieletniości. Nieprzystosowanie społeczne większości badanych łączyło się więc z przestępczością już w okresie znacznie poprzedzającym popełnienie rozboju, przy czym $\frac{2}{3}$ spośród nich miało w okresie nieletniości sprawy sądowe¹⁸.

Jeśli jednak porównamy przestępczość w okresie nieletniości młodocianych recydywistów sprawców rozboju z przestępczością grupy kontrolnej młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw, rekrutujących się spośród dawnych nieletnich podsądnych sprawców kradzieży, to okazuje się, iż między tymi 2 populacjami zachodzą istotne różnice.

Recydywiści sprawcy rozboju zaczęli bowiem popełniać kradzieże stosunkowo później niż porównywana z nimi grupa kontrolna (różnica istotna statystycznie $p < 0,01$)¹⁹. Podczas gdy u sprawców rozboju tylko 16,4% badanych zaczęło dokonywać kradzieży w wieku poniżej 11 lat, to w grupie kontrolnej takich badanych było aż 44%.

Bardzo duże różnice stwierdzono w ilości popełnionych w nieletniości kradzieży (objętych sprawami w sądzie dla nieletnich): badani z grupy kontrolnej

¹⁸ 28,6% badanych miało jedną sprawę, 24,5% dwie sprawy, zaś 37,5% trzy lub więcej spraw w sądzie dla nieletnich.

¹⁹ Początek popełnienia kradzieży u sprawców rozboju kształtuje się następująco: poniżej 11 lat —16,4%, 11—12 lat —22,4%, 13—14 lat —22,4%, 15—16 lat—30,6%. Nie ustalono kradzieży w okresie nieletniości u 8,2% badanych.

dokonali znacznie więcej kradzieży niż recydywiści sprawcy rozboju (różnica istotna statystycznie na poziomie $p < 0,001$). 49 badanych recydywistów sprawców rozboju dokonało w nieletności ogółem tylko 86 przestępstw (z reguły kradzieży), podczas gdy 43 badanych z grupy kontrolnej popełniło ogółem aż 280 kradzieży.

Istotne różnice występują również w strukturze przestępczości w obu grupach, zarówno w okresie nieletności, jak i po ukończeniu 17 lat. W okresie nieletności 73,5% sprawców rozboju popełniało przestępstwa przeciwko mieniu, a 25,3% przestępstwa z cechami agresji; w grupie kontrolnej 92,2% wszystkich przestępstw stanowiły przestępstwa przeciwko mieniu, a tylko 7,1% przestępstwa o charakterze agresywnym (różnica istotna na poziomie $p < 0,001$).

Ilość skazań po ukończeniu 17 lat przedstawia się prawie jednakowo w obu grupach (uwzględniając u badanych sprawców rozboju również sprawę o rozbój). W populacji recydywistów sprawców rozboju 1 sprawę miało 40,8% badanych, 2 sprawy — 44,5%, a 3 i więcej spraw — 14,7% badanych; w grupie kontrolnej odpowiednie dane są bardzo zbliżone i wynoszą: 41,9%, 39,5% i 18,6%.

Odmienne natomiast przedstawia się struktura przestępczości po ukończeniu 17 lat w obu grupach. U młodocianych recydywistów sprawców rozboju 53,1% stanowią przestępstwa przeciwko mieniu i 46,9% przestępstwa połączone z agresją fizyczną bądź słowną, a u młodocianych recydywistów z grupy kontrolnej przestępstwa przeciwko mieniu wynoszą 72,3%, a przestępstwa o charakterze agresywnym tylko 26,7%. Tak więc młodociani sprawcy rozboju znacznie częściej popełniali poprzednio przestępstwa z użyciem agresji aniżeli młodociani sprawcy innych przestępstw (różnica istotna statystycznie na poziomie $p < 0,02$). Fakt ten, występujący, jak wynika z przedstawionych danych, od okresu nieletności, zasługuje na szczególną uwagę.

Jest on zgodny z przedstawionymi już na początku niniejszej pracy wynikami porównań struktury przestępczości 229 młodocianych sprawców rozboju oraz struktury przestępczości ogółu młodocianych, a także młodocianych recydywistów karanych za inne przestępstwa, badanych uprzednio przez Zakład Kryminologii PAN. Fakt ten łączy się z kwestią agresywności sprawców rozboju oraz z ich wczesnym początkiem nadużywania alkoholu.

Całokształt danych przedstawionych w niniejszym rozdziale wskazuje na znaczne rozmiary nieprzystosowania społecznego młodocianych sprawców rozboju.

Warto przy tym zaznaczyć, że duże rozmiary nieprzystosowania społecznego charakteryzowały nie tylko recydywistów sprawców rozboju (49), ale i nieliczną grupę sprawców nie będących recydywistami (11). Nie stwierdzono bowiem istotnych różnic między recydywistami a nierecydywistami, jeśli chodzi o takie objawy, jak opóźnienie szkolne, systematyczne wagary, ucieczki z domu, systematyczne nadużywanie alkoholu, pozostawanie poza pracą, przebywanie w środowisku wykolejonych kolegów. Jakkolwiek objawy te wystąpiły u nierecydywistów póź-

niej, to były one jednak w okresie badań nieznacznie tylko mniej nasilone niż u recydywistów.

Wydaje się interesujące, że wśród rozbojów 11 nierecydywistów było kilka takich rozbojów, w których okoliczności czynu wskazują, że zabór mienia był czymś wtórnym, a istotny był zapewne uprzedni konflikt z poszkodowanym. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że nierecydywistów — istotnie częściej niż recydywistów — charakteryzowała duża bierność; wydaje się, że ważną rolę w popełnieniu przez nich rozboju odegrało uleganie wpływom kolegów. Mała liczba przypadków nie upoważnia jednak do przedstawienia charakterystyki nierecydywistów sprawców rozboju, a tym bardziej do wyciągania wniosków dotyczących tej kategorii sprawców.

Przeprowadzone w niniejszym rozdziale porównanie recydywistów sprawców rozboju z grupą kontrolną młodocianych recydywistów, którzy nie popełnili tego przestępstwa, rekrutujących się spośród nieletnich sprawców kradzieży, wskazuje na to, że u sprawców rozboju proces ich wykolejania się miał nieco inny przebieg. Ich wykolejenie społeczne było późniejsze, wiązało się natomiast w większym stopniu z trudnościami adaptacyjnymi, wyrażającymi się już w okresie przedszkolnym w większym nasileniu poważnych zaburzeń w zachowaniu, z większą ich agresywnością (znajdującą m.in. wyraz w odmiennej strukturze ich przestępczości) oraz z wcześniejszym nadużywaniem przez nich alkoholu. Nie należy jednak wyników tego porównania traktować jako próby ustalenia jakiegoś swobodnego modelu procesu wykolejania się sprawców rozboju. Wyniki bowiem uzyskane np. w badaniach 100 bardzo wykolejonych młodocianych recydywistów, spośród których tylko 15 popełniło rozbój, wskazują, że zaczęli oni również bardzo wcześnie nadużywać alkoholu, wykazywali podobny stopień nieprzystosowania w szkole i pracy, a jednak znakomita większość spośród nich nie popełniła rozboju.

Wiadomo zaś również, że można spotkać wysoce agresywnych sprawców przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu, którzy nie popełniają rozboju.

II. ZAGADNIENIE AGRESYWNOCI SPRAWCOW ROZBOIU

Przeprowadzona we wstępie analiza przestępczości młodocianych sprawców rozboju wskazuje, że popełnili oni w przeszłości (po ukończeniu 17 lat) istotnie więcej przestępstw o charakterze agresywnym niż przeciętna populacja młodocianych przestępców. Popełniali oni również istotnie więcej przestępstw o charakterze agresywnym niż grupa kontrolna 43 bardzo wykolejonych młodocianych recydywistów, mających w okresie nieletniości sprawy sądowe o kradzieże i nie karanych później za rozbój.

Na zależność między popełnieniem rozboju a dokonywaniem przestępstw

o charakterze agresywnym wskazują także wyniki badań 100 młodocianych recydywistów; stwierdzono bowiem, że młodociani recydywiści będący sprawcami rozboju (15) istotnie częściej popełniali przestępstwa o charakterze agresywnym niż pozostali młodociani recydywiści (85), będący sprawcami innych przestępstw²⁰.

Powyższe dane świadczą o tym, że zagadnienie agresywności może stanowić jeden z istotnych problemów u sprawców rozboju. Jest to tym ważniejsze, że nie tylko struktura poprzednich przestępstw popełnianych przez badanych, lecz także charakter dokonanego przez nich przestępstwa — rozboju — wskazuje na zawarte w nim elementy agresji: w omawianym materiale poszkodowani w $\frac{2}{3}$ przypadków zostali pobici przez sprawców, a w 30% przypadków nastąpiła u nich w związku z tym utrata przytomności.

W rozboju jednak, jak o tym była już mowa, zawarte są również inne jeszcze poza agresją istotne elementy rzucające światło na osobę sprawcy. Sam bowiem charakter czynu — połączenie w nim zaboru mienia i użycia przemocy w stosunku do poszkodowanego — wskazuje, że agresywność nie jest cechą wystarczającą, która wyjaśniałaby w dostateczny sposób popełnianie rozboju. Jednakże cecha ta stanowi u sprawców rozboju istotny czynnik, zasługujący na szczególną uwagę, ponieważ element przemocy odgrywa w tym przestępstwie ważną rolę. Dlatego też na początku postaramy się odpowiedzieć na pytanie, jak często wśród badanych sprawców rozboju występują osobnicy agresywni.

1. Analizę problemu agresywności zaczniemy od sformułowania pewnych podstawowych pojęć. Przez agresję rozumiemy będziemy jednostkowy fakt zachowania agresywnego; natomiast za agresywność będziemy uważać stałą tendencję do zachowań agresywnych w różnych sytuacjach życiowych i w stosunku do różnych osób. O tendencji tej będziemy mówić na podstawie danych o powtarzających się wielokrotnych zachowaniach agresywnych, występujących w różnorodnych sytuacjach oraz na podstawie danych o znacznej wrogości badanych. Pojęcie wrogości włączono w niniejszych badaniach do definicji agresywności, uznając wrogość za ważny składnik gotowości do zachowań agresywnych, ułatwiający wystąpienie agresji; wrogość bowiem jest „postawą obejmującą zwerbalizowane negatywne odczucia i negatywną ocenę ludzi i zdarzeń”²¹.

Podstawą do oceny agresywności sprawców rozboju były szczegółowe wywiady przeprowadzone zarówno z samymi badanymi, jak i z ich rodzicami (matkami) według specjalnie opracowanych kwestionariuszy. Pytania, na podstawie

²⁰ Zestawień, dotyczących struktury przestępczości tych młodocianych recydywistów, dokonano na podstawie pracy Szelhaus, Baucz-Straszewicz: *op. cit.*, s. 180, 182 i 183.

²¹ A. Buss: *The Psychology of Aggression*, New York — London 1961, s. 12. Warto wspomnieć, że L. Berkowitz obejmuje określeniem „osobowości agresywnych” nie tylko tych, którzy są również wrodzy, lecz utożsamia także agresję z wrogością. Por. L. Berkowitz: *Aggression, A social psychological analysis*, New York 1962.

których oceniano agresywność badanych, dotyczyły m.in. częstotliwości, formy, adekwatności i kontroli agresji, a także okoliczności i osób. W stosunku do których agresja była kierowana. Przy ocenie wrogości uwzględniono występowanie postawy wrogości skierowanej nie w stosunku do jednej osoby, a do większości ludzi, sposób okazywania wrogości, ujawnianie postawy pretensji do otoczenia, wyrażanie uczuć zemsty i nienawiści, postrzeganie przez badanego otoczenia jako wrogo w stosunku do niego nastawionego.

Oceny agresywności dokonywało 2 psychologów według pięciostopniowej skali, w której pierwszy stopień oznaczał brak danej cechy lub bardzo nieznaczne jej nasilenie, a stopień piąty znaczne nasilenie danej cechy. Na podstawie tej skali za agresywnych uznano badanych, co do których np. ustalono, że „często bili się od dzieciństwa z innymi dziećmi, zaczepiali je, prowokowali bójki”, „stale szukali awantury, lubili się bić, szukali okazji do bicia”, „bili się w szkole znacznie częściej niż koledzy”, „zawsze szukali zaczepki, aż koledzy pilnowali, żeby nie rozrabiali”. Jako wyraźnie wrogich oceniono badanych, którzy „odczuwali nienawiść i wrogość w stosunku do większości ludzi”, podawali, że „większość ludzi jest do nich wrogo usposobiona”, którzy byli skłonni mścić się na ludziach nawet za drobne przykrości.

Za wyraźnie agresywnych uznano tylko tych badanych, którzy w większości skal dotyczących agresji i wrogości otrzymali oceny 4 lub 5 (należy przy tym wyjaśnić, że nie mogli być ocenieni jako agresywni ci badani, którzy wykazywali tylko agresję słowną).

Pozostali — mimo iż w stosunku do części z nich ustalono również, że zachowywali się nieraz w sposób agresywny i ujawniali w pewnym stopniu wrogą postawę — nie zostali zakwalifikowani do kategorii agresywnych. Utrzymano podział dychotomiczny, starając się wyodrębnić taką grupę sprawców rozboju, u których częstość zachowań agresywnych, nasilenie agresji i wrogości pozwalały na uznanie ich bez istotnych zastrzeżeń za osobowości wyraźnie agresywne.

Przy omawianiu agresywności badanych przedstawione zostaną również wyniki uzyskane przez nich w badaniu kwestionariuszem Buss-Durkee, przeznaczonym do badania agresji.

Przytoczone zostaną poza tym wyniki (przeprowadzonego tymi samymi metodami) badania agresywności grupy 60 nieprzestępców, uczniów zawodowej przykładowej szkoły energetycznej, będących w wieku 17—20 lat.

1. Posługując się omówionymi kryteriami, uznano 37 (61,7%) sprawców rozboju za wyraźnie agresywnych. Odsetek ten jest bardzo duży w porównaniu z wynikami analogicznych badań w grupie uczniów szkoły zawodowej, spośród których tylko 13,3% uznano za agresywnych.

Badani różnili się również istotnie od tej grupy uczniów w wynikach uzyskanych przy pomocy kwestionariusza do badania agresji Buss-Durkee. W większości bowiem skal — dotyczących różnych form agresji — młodociani sprawcy rozboju uzyskali istotnie wyższe rezultaty (por. tablica 5).

Tablica 5. Wyniki badań kwestionariuszem Buss-Durkee

Rodzaj agresji	Punkty surowe średnie	Odchylenie standardowe	Błąd standardowy	%
A. Młodociani sprawcy rozboju				
I. agresja fizyczna	12,33	5,16	0,67	61,5
II. agresja pośrednia	8,51	5,04	0,66	47,2
III. drażliwość	9,80	4,78	0,62	44,5
IV. negatywizm	5,80	3,28	0,43	58,0
V. uraza	10,22	3,26	0,42	63,7
VI. podejrzliwość	12,25	3,60	0,47	60,5
VII. agresja słowna	14,52	5,71	0,74	55,7
Ogółem I—VII	73,38	16,74	2,18	48,8
VIII. wina	13,70	3,06	0,40	76,1
B. Uczniowie szkoły zawodowej (nieprzestępcy)				
I. agresja fizyczna	9,40	5,35	0,69	47,0
II. agresja pośrednia	3,75	2,84	0,37	20,5
III. drażliwość	8,00	4,32	0,56	36,3
IV. negatywizm	4,23	2,31	0,30	42,0
V. uraza	4,10	2,89	0,38	25,6
VI. podejrzliwość	6,88	3,87	0,50	34,5
VII. agresja słowna	10,52	4,41	0,57	40,3
Ogółem I—VII	46,81	24,36	3,17	31,0
VIII. wina	9,41	3,70	0,48	52,2
C. Porównanie wyników badań młodocianych sprawców rozboju i uczniów szkoły zawodowej (nieprzestępców)				
Rodzaj agresji	Różnica	Błąd standardowy różnicy	<i>t</i>	<i>p</i>
I. agresja fizyczna	2,93	0,80	3,73	0,05
II. agresja pośrednia	4,76	0,76	5,53	0,02
III. drażliwość	1,80	0,83	2,17	—
IV. negatywizm	1,57	0,52	3,08	ok. 0,05
V. uraza	6,12	0,57	10,70	0,001
VI. podejrzliwość	5,37	0,69	7,54	0,02
VII. agresja słowna	4,00	0,93	4,30	0,05
Ogółem I—VII	26,57	3,85	6,90	0,02
VIII. wina	4,29	0,62	6,93	0,02

Zaznaczyć również należy, że sprawcy rozboju uznani za agresywnych różni-
li się istotnie ($p < 0,001$) od sprawców niezakwalifikowanych jako agresywni
na podstawie wyników osiągniętych we wszystkich skalach kwestionariusza
Buss-Durkee²². Jednak sprawcy rozboju nie uznani za agresywnych uzyskali
istotnie wyższe wyniki w badaniu agresywności kwestionariuszem Buss-Durkee
(średni wynik 60,1 punktów) niż kontrolna grupa młodzieży nieprzestępczej,
uczniów szkoły zawodowej (46,8 punktów).

2. Postawiono sobie również pytanie, czy sprawcy rozboju są bardziej agre-
sywni niż sprawcy innych przestępstw przeciwko mieniu. Ze względu na brak
badań, przeprowadzonych tymi samymi metodami nad młodocianymi sprawca-
mi przestępstw przeciwko mieniu, ograniczyć się musimy do przytoczenia da-
nych o agresywności sprawców rozboju i sprawców innych przestępstw przeciw-
ko mieniu uzyskanych przy pomocy innych metod i dotyczących badanych bę-
dących w innych grupach wieku²³.

Przede wszystkim na uwagę zasługują wyniki badań 258 nieletnich przestę-
pców badanych w Schronisku dla Nieletnich w Falenicy w 1962 roku, spośród
których wyodrębniono 42 sprawców rozboju i 171 sprawców kradzieży. Biorąc
pod uwagę całokształt informacji uzyskanych na podstawie wywiadów, badań
psychologicznych i obserwacji w schronisku, stwierdzono, że sprawcy rozboju
byli znacznie częściej agresywni niż sprawcy kradzieży ($p < 0,001$).

Potwierdzają to również wyniki badań wielokrotnych recydywistów w wieku
26—35 lat, świadczące o tym, że recydywiści sprawcy rozboju wykazują istotnie
częściej zachowania agresywne w ich historii życia niż recydywiści sprawcy wy-
łącznie przestępstw przeciwko mieniu ($p < 0,001$)²⁴.

Również badania agresywności tych recydywistów kwestionariuszem Buss-
-Durkee ujawniły wyraźne różnice między sprawcami przestępstw różnego ro-
dzaju. Wśród recydywistów tych wyodrębniono 3 grupy zależnie od rodzaju po-
pełnianych przestępstw: 1. popełniający wyłącznie kradzieże i inne przestępstwa
przeciwko mieniu z wyjątkiem rozboju; 2. sprawcy rozboju, mający przynaj-
mniej jedno skazanie za rozbój niezależnie od innych przestępstw; 3. popełnia-
jący głównie przestępstwa związane z agresją.

Okazało się, iż recydywiści popełniający wyłącznie przestępstwa przeciwko

²² Te wyniki wydają się potwierdzać diagnostyczność kwestionariusza do badania agresji
Buss-Durkee i tym samym uprawniają do porównywania różnych grup przestępców ba-
danych przy pomocy tej metody.

²³ Nie można było posłużyć się w niniejszej pracy porównaniem badanych sprawców
rozboju z prezentowaną przez M. Kosewskiego grupą młodocianych określaną jako kradną-
cy, bowiem grupa ta nie jest całkowicie jednorodna pod względem dokonanych przestępstw.
Oprócz sprawców wyłącznie przestępstw przeciwko mieniu autor zaliczył do niej również
sprawców, u których przestępstwa przeciwko mieniu przeważały nad przestępstwami przeciw-
ko osobie. Por. M. Kosewski: *Zagadnienia funkcjonowania skali agresji Buss-Durkee
w populacji więźniów młodocianych*, „Przegląd Penitencjarny”, 1967, nr 4, s. 40.

²⁴ Z. Ostrhanska: *Wielokrotni recydywiści o wczesnym i późnym początku ka-
ralności*, „Archiwum Kryminologii”, 4, 1969, s. 94.

mieniu uzyskali znacznie niższe wyniki we wszystkich skalach kwestionariusza agresji Bussa niż recydywiści sprawcy rozboju i sprawcy dokonujący głównie przestępstw przeciwko osobie. Przedstawione wyniki mogą przemawiać za hipotezą, że sprawcy rozboju są bardziej agresywni od sprawców kradzieży²⁵.

2. Dotychczasowe rozważania skłaniają do porównania dwóch grup badanych młodocianych sprawców rozboju — uznanych za wyraźnie agresywnych (37) i tych, którzy nie zostali zaliczeni do tej kategorii (23). Jeśli bowiem agresywność jest cechą charakteryzującą większość sprawców rozboju, to warto zastanowić się, czym charakteryzują się ci sprawcy rozboju, których uznano za agresywnych, w odróżnieniu od tych, którzy nie zostali zakwalifikowani w taki sposób.

Przed przystąpieniem do omawiania tych porównań należy jeszcze przypomnieć, że sprawcy nie zakwalifikowani do kategorii agresywnych są osobnikami nie ujawniającymi jedynie nasilonej agresywności (tzn. nie stwierdzono u nich częstych zachowań agresywnych ani znacznej wrogości). Nie oznacza to jednak, by u badanych tych nie stwierdzano sporadycznych czynów o charakterze agresywnym (25% spośród nich miało nawet sprawy sądowe o przestępstwa z użyciem agresji). Wyniki badań skalą Buss-Durkee ujawniły u nich zresztą, jak o tym była mowa, istotnie większą agresywność niż u nieprzestępców uczniów szkoły zawodowej.

Analizując różnice występujące między agresywnymi sprawcami rozboju a tymi, którzy nie zostali uznani za wyraźnie agresywnych, na uwagę zasługuje sposób dokonania samego rozboju. Na podstawie akt sądowych i wypowiedzi badanych stwierdzono bowiem, że w czynie dokonanym przez sprawców agresywnych zastosowano agresję o większym nasileniu niż w czynach pozostałych sprawców (za większe nasilenie agresji wyrażonej w rozboju uznano kopanie poszkodowanych, silne pobicie powodujące utratę przytomności, uszkodzenie ciała).

Agresywni sprawcy rozboju różnili się tym od sprawców nie uznanych za agresywnych, że wcześniej zaczynali pić alkohol ($p < 0,001$) i że używanie alkoholu było u nich częstsze ($p < 0,01$). Różnica ta może mieć kilka wyjaśnień. Być może wczesne i częste picie łączyło się z większymi zaburzeniami emocjonalnymi, z którymi miała również związek agresywność badanych. Być może także, iż agresywność stanowiła u tych sprawców cechę nasilającą się właśnie w związku z częstym alkoholizowaniem się i związanymi z nim sytuacjami konfliktowymi.

Agresywni sprawcy rozboju byli częściej recydywistami niż sprawcy nie uznani za agresywnych ($p < 0,01$). Sprawcy agresywni popełniali poprzednio nie tylko więcej przestępstw przeciwko osobie, lecz dokonywali także częściej systematycz-

²⁵ Warto zwrócić uwagę, że badani młodociani sprawcy rozboju uzyskali w kwestionariuszu Buss-Durkee podobne wyniki do wyników badanych przez M. Kosewskiego młodocianych pierwszy raz karanych za przestępstwa o charakterze chuligańskim. K o s e w s k i : *op. cit.*, s. 48.

nych kradzieży. Dane te, wskazujące na zależność między zjawiskiem recydywy a agresywnością badanych, mogą być wyjaśniane zarówno tym, że postawa agresywna mogła narastać u nich wraz z procesem wykolejania, bądź też tym, że niejednokrotne popełnianie przestępstw w ogóle może być uważane za wyraz postawy agresywnej (czynnej lub biernej) i że większe nasilenie przestępczości łączy się w związku z tym może z większym nasileniem agresywności²⁶.

U badanych agresywnych stwierdzono częściej już w okresie wczesnego dzieciństwa zaburzenia w zachowaniu, jak częste wybuchy gniewu, wybitny upór itp. ($p < 0,01$), oraz takie cechy, jak nadmierna ruchliwość, pobudliwość ($p < 0,05$). Cechy te można u części badanych uznanych za agresywnych łączyć z przebyciem przez nich uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego; o badanych agresywnych bowiem częściej uzyskiwano dane przemawiające za przebyciem przez nich takiego uszkodzenia ($p < 0,01$).

Podczas gdy agresywnych sprawców rozboju charakteryzowała częściej nadmierna aktywność, sprawcy nieagresywni byli częściej osobnikami wyraźnie biernymi ($p < 0,02$), skłonny do podporządkowania się innym. Fakt przebywania w środowisku zdemoralizowanych kolegów, z którymi wspólnie działali, odegrał zapewne istotną rolę w popełnianiu przez nich rozboju.

Na uwagę zasługuje wreszcie częstsze stwierdzanie u badanych agresywnych pewnych ujemnych czynników tkwiących w atmosferze rodzinnej. W rodzinach badanych agresywnych występował częściej zły stosunek uczuciowy rodziców do syna ($p < 0,01$), częściej też stosowano wobec tych badanych brutalne kary fizyczne ($p < 0,02$). Są to czynniki, które — jak stwierdzano w różnych badaniach (o czym będzie dalej mowa) — sprzyjają kształtowaniu się postaw agresywnych. Natomiast nie stwierdzono istotnych różnic w występowaniu takich ujemnych czynników w domach rodzinnych, jak alkoholizm i przestępczość ojców i braci, między środowiskami rodzinnymi agresywnych i nieagresywnych sprawców rozboju.

Przeprowadzone powyżej porównania dostarczyły więc danych wskazujących zarówno na pewne czynniki osobowościowe, jak i na czynniki środowiskowe jako na możliwe uwarunkowania agresywności badanych.

Reasumując należy stwierdzić, że przy rozpatrywaniu problematyki rozboju i zależności między agresywnością sprawców a rodzajem popełnionego przez nich przestępstwa nie należy jednak zapominać o tym, że nie wszyscy sprawcy rozboju są osobnikami wyraźnie agresywnymi. Wyniki badań wskazują bowiem na

²⁶ W. Bromberg jest zdania, że w zasadzie każde zachowanie przestępcze jako szkodliwe dla ofiary i sprzeczne z jej interesami może być uznane za wyraz agresywności sprawcy. Kwalifikuje on rozbój jako przestępstwo agresywne, a kradzież jako pasywno-agresywne (*Crime and the mind*, New York — London 1965, s. 90). Podobnie W. Mikesell i G. Hanson uważają, że przestępczość może być traktowana jako przejaw agresji skierowanej przeciwko poszczególnym jednostkom lub całemu społeczeństwu (*Psychology of adjustment*, New York 1952, s. 36).

to, iż w rozbojach uczestniczą również sprawcy nie przejawiający na ogół agresywności. W związku z tym warto może zaznaczyć, że nie wszyscy współsprawcy rozboju, uczestniczący w tym przestępstwie, stosują, jak wiadomo, przemoc wobec poszkodowanego oraz iż nawet osobnik nieagresywny może w odpowiedniej sytuacji, będąc zwłaszcza w stanie nietrzeźwym, brać udział w napaści zainicjowanej przez kolegów.

Poza tym przy rozpatrywaniu rozboju nie sposób jest abstrahować od innego ważnego aspektu tego przestępstwa, polegającego na zaborze cudzego mienia — ten aspekt w sposób istotny różni rozbój od innych przestępstw polegających tylko na działaniach agresywnych. Nie można w związku z tym agresji sprawców rozboju rozpatrywać w podobnej płaszczyźnie, jak agresji sprawców przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu, pewnych przestępstw seksualnych itd. Nie można nie doceniać u sprawców rozboju całej problematyki związanej z poważnymi rozmiarami nieprzystosowania społecznego i demoralizacji datującymi się u nich od wielu lat.

2. W związku z zagadnieniem agresywności i poprzednio omawianą kwestią wczesnych zaburzeń w zachowaniu badanych niepodobna pominąć danych przemawiających za organicznym uszkodzeniem ośrodkowego układu nerwowego u części spośród nich. Jak wiadomo, niejednokrotnie spotykamy się ze zjawiskiem uwarunkowania agresywności zmianami organicznymi w mózgu i do kwestii tej przywiązuje się ostatnio duże znaczenie. Oczywiście jednostronne ujęcie uwarunkowań agresywności byłoby niesłuszne, zwłaszcza w odniesieniu do wysoce nieprzystosowanych od dzieciństwa sprawców rozboju. Niemniej jednak niepodobna pominąć przy omawianiu wyników badań danych o przebytych przez tych młodocianych organicznych uszkodzeniach mózgu.

Opierając się na informacjach uzyskanych od matek sprawców rozboju, można było ustalić, że 17 badanych urodziło się w ciężkiej zamartwicy, a ponadto 12 przebyło urazy czaszki z wyraźnymi objawami wstrząśnienia mózgu.

Na uwagę zasługuje fakt, iż znaczna większość badanych, którzy urodzili się w ciężkiej zamartwicy, miała następnie w dzieciństwie jeszcze 1—2 urazy czaszki z objawami wstrząśnienia mózgu, co mogło nasilić jeszcze u nich pewne zaburzenia osobowości, gdyż, jak wiadomo, skutki kilkakrotnych urazów trudniej ulegają wyrównaniu.

Ogółem aż o 29 badanych (48,4%) mamy dane mogące z dużym prawdopodobieństwem przemawiać za przebyłym organicznym uszkodzeniem mózgu (uwzględniono tu tylko te przypadki, w których dane od matek wskazujące na prawdopodobne przebycie uszkodzenia mózgu dostarczyły ponadto dodatkowych jeszcze informacji o typowych następstwach przebytych urazów; w prawie połowie tych przypadków uzyskano dokumentację lekarską z rozpoznaniem encefalopatii, w pozostałych zaś przypadkach mimo analogicznych objawów brak było zaświadczeń lekarskich).

Mówiąc o przebyłym organicznym uszkodzeniu mózgu należy pamiętać, że brak szczegółowych badań klinicznych nie pozwala na określenie rodzaju i nasilenia zaburzeń różnych funkcji psychicznych oraz że odległe następstwa pourazowe mogą mieć charakter bardzo różnorodny.

U 45% badanych, których uznano za osobników z przebyłym prawdopodobnie organicznym uszkodzeniem mózgu, również wyniki badań testowych — skalą Wechslera i testem Bender — wskazywały na duże prawdopodobieństwo zmian organicznych²⁷, u 74,1% zaś stwierdzono pewne cechy osobowości (nadpobudliwość, drażliwość, wybuchowość), które mogą być również związane z tymi zmianami.

Przy omawianiu danych, przemawiających za organicznym uszkodzeniem ośrodkowego układu nerwowego u badanych sprawców rozboju, na specjalną uwagę zasługuje kwestia związku między tymi uszkodzeniami a różnego rodzaju zaburzeniami w zachowaniu i objawami nieprzystosowania społecznego. Stwierdzono, że badani z organicznymi uszkodzeniami mózgu istotnie częściej od pozostałych ujawniali już w okresie przedszkolnym znaczne zaburzenia w zachowaniu ($p < 0,001$), zaczęli wcześniej pić alkohol ($p < 0,02$), byli znacznie bardziej agresywni ($p < 0,001$), częściej dokonywali samouszkodzeń ($p < 0,02$), byli częściej sprawcami systematycznych kradzieży ($p < 0,001$). Ponadto u badanych tych stwierdzono znacznie częściej nagromadzenie różnego rodzaju zaburzeń w zachowaniu, częściej bowiem występowali wśród nich osobnicy, ujawniający co najmniej trzy rodzaje wymienionych zaburzeń ($p < 0,001$). To nagromadzenie zaburzeń w zachowaniu u sprawców z uszkodzeniami ośrodkowego układu nerwowego świadczy o ich większych trudnościach adaptacyjnych, które potęgowała jeszcze niekorzystna sytuacja w domu rodzinnym, stwarzając tym większe prawdopodobieństwo występowania objawów nieprzystosowania społecznego.

Dane o przebytych przez badanych organicznych uszkodzeniach mózgu nie powinny być oczywiście rozpatrywane w oderwaniu od danych o negatywnych czynnikach tkwiących w domach rodzinnych tych młodocianych. Wśród badanych było zresztą tylko 16,6% takich, u których nie ujawniono ani organicznych uszkodzeń mózgu, ani wybitnie ujemnych czynników w środowiskach rodzinnych. Typowi młodociani sprawcy rozboju będący recydywistami tym różnili się istotnie od tych nielicznych sprawców, którzy nie byli recydywistami, że częściej występowały u nich zarówno organiczne uszkodzenia mózgu, jak i negatywne czynniki w środowisku rodzinnym ($p < 0,05$)²⁸.

²⁷ Fakt, że pozostałych 55% badanych, zaliczonych do przypadków z organicznym uszkodzeniem mózgu, nie uzyskało w badaniach testowych wyników przemawiających wyraźnie za przebytymi zmianami organicznymi, nie świadczy bynajmniej o braku u nich takiego uszkodzenia. Zastosowane bowiem testy ujawniają zaburzenia niektórych tylko funkcji psychicznych. Por. np. Z. Płużek: *Wartość diagnostyczna testów psychologicznych do wykrywania organicznych zmian mózgu*, „Prace Psychologiczno-Pedagogiczne”, z. 13, „Zeszyty Naukowe UJ”, 1968, s. 53—63.

²⁸ Na fakt częstego występowania negatywnych czynników środowiskowych łącznie

Rozpatrując jednak problematykę sprawców rozboju niepodobna pominąć wyników innych badań Zakładu Kryminologii PAN, które świadczą o tym, że jakkolwiek u sprawców rozboju nieco częściej występują organiczne uszkodzenia mózgu niż u sprawców innych przestępstw przeciwko mieniu, to jednak różnice te nie okazały się statystycznie istotne²⁹. Uzyskane więc dane, wskazując na istnienie zależności między organicznymi uszkodzeniami mózgu a nasileniem zaburzeń w zachowaniu, nie przemawiają jednocześnie za tym — czego należało oczywiście z góry oczekiwać — by można było wiązać przebycie tych uszkodzeń z rodzajem popełnionego przestępstwa: rozboju lub kradzieży. Fakt popełnienia lub niepopełnienia przestępstwa określonego rodzaju jest uwarunkowany zbyt wieloma różnorodnymi, powiązаныmi ze sobą czynnikami, by można go było wyjaśnić pojedynczymi tylko determinantami.

III. ŚRODOWISKA RODZINNE SPRAWCÓW ROZBOJU

Z poprzednich rozważań wynika, że rozbój jest przestępstwem wyraźnie związanym zarówno z wykołojeniem społecznym sprawców, jak i występującą u większości z nich tendencją do agresji. W związku z tym, analizując środowiska rodzinne młodocianych recydywistów sprawców rozboju³⁰ oraz młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw z grupy kontrolnej, starano się uzyskać odpowiedź na następujące pytania:

a) czy w rodzinach młodocianych recydywistów sprawców rozboju występują częściej niż w grupie kontrolnej takie niekorzystne wychowawczo czynniki, jak rozbicie rodziny, alkoholizm, przestępczość rodziców i rodzeństwa, wadliwe metody wychowawcze itp.;

b) czy będą to zarazem takie czynniki, o których na podstawie wyników różnych badań wiadomo, że mogą one warunkować postawę agresywną sprawców rozboju.

1. Przeprowadzimy obecnie porównanie środowisk rodzinnych sprawców rozboju i sprawców innych przestępstw z grupy kontrolnej.

z uszkodzeniami ośrodkowego układu nerwowego u osobników z zaburzeniami w zachowaniu zwraca uwagę D. J. West na podstawie różnych badań (*Present conduct and future delinquency*, s. 108).

²⁹W materiale 258 nieletnich zatrzymanych w Schronisku dla Nieletnich w Falenicy stwierdzono, że spośród 42 nieletnich sprawców rozboju 35,7% przebyło zapewne organiczne uszkodzenie mózgu, a wśród 172 nieletnich sprawców kradzieży przypadków takich było 29,2% (brak istotnej różnicy) (cyt. na podstawie nie opublikowanego opracowania Zakładu Kryminologii PAN). Analogiczne wyniki uzyskano porównując wielokrotnych recydywistów sprawców rozboju i sprawców tylko innych przestępstw przeciwko mieniu (Ostrijhanska: *op. cit.*).

³⁰W bardzo nielicznej grupie młodocianych sprawców rozboju nie będących recydywistami spotykamy analogiczne środowiska rodzinne jak w populacji recydywistów sprawców rozboju.

Struktura rodziny przedstawia się podobnie w obu populacjach³¹. W grupie recydywistów sprawców rozboju tylko 57,5% badanych wychowywało się w okresie dzieciństwa w rodzinach pełnych, w grupie kontrolnej 58,1%³².

Nie stwierdzono zasadniczych różnic między obu grupami rozpatrując rozmiary alkoholizmu rodziców (tablica 6). 28,6% ojców było nałogowymi alkoholikami, a ponadto 26,5% ojców systematycznie nadużywało alkoholu w dużych ilościach³³; 8,2% matek nadużywało systematycznie alkoholu. Rodziny, w których oboje rodzice (lub jedno z nich sprawujące wyłączną opiekę nad dzieckiem) nadużywali często alkoholu lub pili nałogowo, stanowią 14,3% rodzin młodocianych recydywistów sprawców rozboju i 16,2% rodzin w grupie kontrolnej.

Porównanie danych o sprawach sądowych rodziców nie wykazało również zasadniczych różnic między recydywistami sprawcami rozboju a grupą kontrolną (tablica 7). Dane o sprawach sądowych rodziców i rodzeństwa badanych uzyskano z Rejestru Skazanych Ministerstwa Sprawiedliwości i Rejestru Centralnego Zarządu Zakładów Karnych. Należy zaznaczyć, że w większości przypadków ojcowie sprawców rozboju byli karani tylko 1 lub 2 razy. Charakteryzując ogólnie rodzaj przestępstw popełnianych przez ojców stwierdza się, że przestępstwa ich miały przeważnie związek z nadużywaniem alkoholu (głównie przestępstwa przeciwko osobie, władzom i urzędom, prowadzenie pojazdu w stanie nietrzeźwym itd.). Tylko 18,3% ogółu ojców popełniało przestępstwa przeciwko mieniu.

³¹W innych badaniach polskich, dotyczących młodzieży nieprzystosowanej społecznie i popełniającej przestępstwa, problem struktury rodzin przedstawia się tylko nieznacznie lepiej. W badaniach Zakładu Kryminologii PAN nad dziećmi uznanymi za moralnie zaniedbane 71,4% spośród nich wychowywało się w rodzinach pełnych (S. Batawia, M. Klimczak, H. Kołakowska: *Dzieci moralnie zaniedbane*, „Państwo i Prawo”, 1963, nr 12, s. 861). Wśród nieletnich osądzonych za kradzież w sądzie dla nieletnich dla dzielnicy Warszawa-Praga Południe w ciągu całego roku 66% wychowywało się w rodzinach pełnych (S. Batawia, A. Strzembosz: *Nieletni sprawcy kradzieży w praktyce sądowej*, „Państwo i Prawo”, 1964, nr 4, s. 581). Wśród 600 nieletnich przestępców w wieku 13—16 lat badanych w Schronisku dla Nieletnich w Falenicy w latach 1962—1963 61,5% miało oboje rodziców (nie publikowane opracowanie Zakładu Kryminologii PAN). W badaniach nad nieletnimi przestępcami i młodzieżą nieprzestępczą w Nowej Hucie ujawniono, że 70% przestępców i 87% nieprzestępców wychowywało się w rodzinach pełnych (P. Zakrzewski: *Środowisko rodzinne nieletnich przestępców*, „Przegląd Penitencjarny”, 1967 nr 2, s. 8).

³²Mówiąc o rodzinach pełnych, mówimy o takich rodzinach, w których oboje rodzice żyją, mieszkają razem i stanowią faktyczną rodzinę. Do rodzin pełnych nie zostały zaliczone nieliczne zresztą przypadki rodzin, w których był ojczym (w całym materiale było ich 7), gdyż fakt poprzedniego rozbitcia rodziny można uznać za czynnik mogący wpłynąć na dziecko traumatyzująco.

³³W badaniach dzieci moralnie zaniedbanych stwierdzono, że w 58,6% rodzin ojcowie systematycznie nadużywali alkoholu w dużych ilościach, w tym w 22% przypadków pili nałogowo. (Batawia, Klimczak, Kołakowska: *op. cit.*, s. 861). W rodzinach 500 nieletnich recydywistów w 55% przypadków ojcowie systematycznie nadużywali alkoholu (Kołakowska). W rodzinach 100 młodocianych recydywistów 68% ojców piło nałogowo lub systematycznie nadużywało alkoholu (Szelhaus: *op. cit.*, s. 98). W rodzinach wielokrotnych recydywistów o początku karalności powyżej 20 lat 46,8% ojców nadużywało alkoholu, a w rodzinach recydywistów o wcześniejszym początku karalności 61,4% ojców nadużywało alkoholu (Ostrichanska: *op. cit.*, s. 80).

Przestępczość rodziców kształtowała się podobnie w grupie kontrolnej. Ojców karanych sędawnie jest 32,7% w rodzinach sprawców rozboju i 37,3% w grupie kontrolnej; w związku z omówionym charakterem przestępczości nie należy rodzin tych traktować jako środowisk przestępczych.

Na podkreślenie zasługuje fakt, że zaledwie w 32,5% rodzin recydywistów sprawców rozboju i w 34,9% rodzin z grupy kontrolnej nie stwierdzono ani karalności ojców, ani alkoholizmu rodziców.

2. Przedstawimy obecnie, jak się kształtuje poziom wykształcenia, kwalifikacje zawodowe i praca rodziców w obu porównywanych grupach.

W 38,8% rodzin młodocianych sprawców rozboju oboje rodzice nie mają wykształcenia podstawowego, albo jedno z rodziców ma ukończoną szkołę podstawową, a drugie wykształcenie podstawowe niepełne. Tylko 28,6% ojców ma wykształcenie wyższe niż podstawowe — z reguły zawodowe. W grupie kontrolnej odsetki te kształtują się podobnie — 41,9% oraz 20,9%.

73,5% ojców pracuje systematycznie (według informacji matek), a 26,5% pracuje z dłuższymi przerwami lub tylko dorywczo, co wiąże się u nich głównie z alkoholizmem (są oni zwalniani z pracy albo sami ją porzucają). W grupie kon-

Tablica 6. Alkoholizm rodziców

Rozmiary alkoholizmu	Sprawcy rozboju		Grupa kontrolna	
	l.b.	%	l.b.	%
Nie stwierdzono nadużywania alkoholu	21	42,8	19	44,2
Ojcowie systematycznie nadużywają alkoholu*	10	20,4	5	11,7
Ojcowie piją nałogowo	10	20,4	11	25,6
Matki systematycznie nadużywają alkoholu	1	2,1	—	—
Matki piją nałogowo	—	—	1	2,3
Oboje rodzice nadużywają alkoholu	3	6,1	2	4,6
Jedno z rodziców nadużywa, drugie pije nałogowo	3	6,1	3	7,0
Oboje rodzice piją nałogowo	1	2,1	2	4,6
Ogółem	49	100,0	43	100,0

* Kryterium systematycznego nadużywania było picie alkoholu co najmniej 3 razy tygodniowo.

Tablica 7. Karalność rodziców

Dane o karalności	Sprawcy rozboju		Grupa kontrolna	
	l.b.	%	l.b.	%
Nie karani	30	61,2	25	58,1
Ojciec karany	12	24,5	11	25,6
Matka karana	3	6,1	2	4,6
Oboje rodzice karani	4	8,2	5	11,7
Ogółem	49	100,0	43	100,0

kontrolnej problem ten wygląda podobnie: 69,8% ojców pracuje systematycznie, 20,9% pracuje z dłuższymi przerwami lub dorywczo.

Zarówno w rodzinach sprawców rozboju, jak i w grupie kontrolnej ponad 65% ojców nie ma żadnych kwalifikacji zawodowych lub bardzo niskie kwalifikacje zawodowe.

Warunki materialne w rodzinach sprawców rozboju (w przeliczeniu na członka rodziny) przedstawiały się w latach 1966—1968 następująco (w oparciu o informacje uzyskane od matek badanych):

- poniżej 500 zł — 6,6% rodzin,
- od 500 do 700 zł — 20% rodzin,
- od 700 do 900 zł — 36,7% rodzin,
- powyżej 1000 zł — 36,7% rodzin.

Tablica 8. Ujemne czynniki w środowisku rodzinnym

Ujemne czynniki występujące w środowisku rodzinnym	Młodociani recydywiści sprawcy rozboju		Grupa kontrolna — młodociani recydywiści sprawcy innych przestępstw		Poziom istotności różnicy
	l.b.	%	l.b.	%	
Rozbicie rodziny	21	42,8	18	41,9	brak istotnej różnicy
Alkoholizm nałogowy rodziców lub systematyczne nadużywanie przez nich alkoholu	28	57,2	24	55,8	brak istotnej różnicy
Karalność sądowa (sprawy sądowe) rodziców	19	38,8	18	41,9	brak istotnej różnicy
Brak systematycznej pracy u ojców	13	26,5	9	20,9	brak istotnej różnicy
Negatywny stosunek uczuciowy ojca do badanego	35	71,2	20	46,5	$p < 0,01$
Negatywny stosunek uczuciowy matki do badanego	22	44,9	9	20,9	$p < 0,01$
Częste stosowanie kar fizycznych przez ojców	30	61,2	16	37,2	$p < 0,02$
Częste stosowanie kar fizycznych przez matki	10	20,4	3	7,0	brak istotnej różnicy

Jak widać z powyższych danych, tylko w $\frac{1}{3}$ domów rodzinnych występowała pomyślna sytuacja materialna.

Warunki materialne w rodzinach sprawców rozboju trudno było porównać z sytuacją materialną w grupie kontrolnej z uwagi na to, iż badania grupy kontrolnej prowadzone były w okresie znacznie wcześniejszym.

Dotychczasowe dane wskazują, że nie stwierdzono istotnych różnic przy analizowaniu takich kwestii, jak struktura rodziny, alkoholizm i karalność w rodzinie oraz poziom wykształcenia i przebieg pracy zawodowej ojców w obu badanych grupach.

3. Nasuwa się pytanie, czy różnica między porównywanymi grupami środowisk rodzinnych nie sprowadza się głównie do takich czynników, jak stosunki uczuciowe w rodzinie, zły stosunek do dziecka i stosowanie brutalnych kar, a więc czynników, którym przypisuje się duże znaczenie przy kształtowaniu się zaburzeń socjalizacji i pewnych zaburzeń charakterologicznych.

Pytanie to jest szczególnie uzasadnione w związku z wynikami różnych badań nad uwarunkowaniami agresji. Liczni autorzy podkreślają bowiem, że zachowanie agresywne uwarunkowane może być przez najbliższe otoczenie poprzez dostarczanie modelu agresji (agresywność rodziców, bardzo surowe i brutalne kary fizyczne), aprobowanie agresji u dzieci, jak również poprzez zły stosunek uczuciowy do dziecka.

A. Bandura, D. Ross, S. Ross są zdania, że nabywanie zachowań agresywnych następuje na drodze identyfikacji i naśladownictwa. A. Bandura, R. Walters, badając grupę chłopców agresywnych i nieagresywnych, stwierdzili, że w grupie agresywnych występują częściej konflikty między rodzicami i brak więzi uczuciowej. Ojcowie chłopców agresywnych byli oschli, nie okazywali serdeczności dzieciom, mieli postawę odrzucającą, stosowali często kary fizyczne. Matki częściej pozwalały na agresywne zachowanie synów niż w grupie chłopców nieagresywnych.

J. Mc Cord, W. Mc Cord, A. Howard, badając różne grupy chłopców agresywnych i nieagresywnych, ustalili, że w rodzinach chłopców agresywnych było znacznie więcej konfliktów między rodzicami, ojcowie mieli częściej niechętny stosunek do dzieci, stosowali wobec nich częste kary fizyczne, a sami ojcowie znacznie częściej zachowywali się w sposób agresywny niż ojcowie chłopców nieagresywnych.

R. R. Sears, E. E. Maccoby, H. Levin wykazali, że stosowanie surowych kar fizycznych i niechętny stosunek do dzieci wzmaga ich zachowanie agresywne.

Według H. A. Prinsa antagonizmy między rodzicami są często pozytywnie skorelowane z wrogością i agresywnością.

A. L. Baldwin uważa, że antagonizmy między rodzicami wykazują zależność z występowaniem we wczesnym dzieciństwie wrogości i agresywności³⁴.

³⁴ A. Bandura, D. Ross, S. Ross: *Transmission of aggression through imitation of aggressive models*, „The Journal of Abnormal Social Psychology”, 63, 1961, nr 3, s. 575—582. A. Bandura, R. Walters: *Agresja w okresie dorastania*, Warszawa 1968. J. Mc Cord, W. Mc Cord, A. Howard: *Family interaction as antecedent to the direction of male aggressiveness*, „The Journal of Abnormal Social Psychology”, 66, 1963, nr 3, s. 239—242. R. R. Sears, E. E. Maccoby, H. Levin: *Patterns of child rearing*, Row Peterson 1957. H. A. Prins: *Some thoughts on the unstable offender*, „British

Stwierdzano również, że przestępcy popełniający przestępstwa połączone z agresją pochodzą częściej z rodzin, w których są znaczne antagonizmy i nieporozumienia między rodzicami, konflikty z dziećmi, z takich rodzin, w których występują wyraźne wzory agresji, a także przeważają zbyt rygorystyczne metody wychowawcze.

Według M. Daviesa u przestępców agresywnych częściej stwierdza się brak związków uczuciowych z ojcem.

J. Kolvin, C. Ounsted, D. Lee, badając sytuację rodzinną nieletnich przestępców, stwierdzili, że u przestępców uznanych za wrogich występuje istotnie częściej negatywny stosunek rodziców — surowe represje, postawa „odtrącająca”.

R. Michel twierdzi, że przeważająca ilość rodziców sprawców rozboju to ludzie impulsywni, drażliwi i „nerwowi”, którzy często demonstrują te cechy wobec dzieci.

W. Mc Cord, badając różne czynniki środowiska rodzinnego u przestępców, stwierdził, że u przestępców popełniających przestępstwa przeciwko osobie występuje istotnie częściej brutalny stosunek ojców do badanych niż w grupie popełniających przestępstwa przeciwko mieniu.

K. Pospiszyl, badając różne grupy nieletnich przestępców, m.in. takich, u których przeważają kradzieże, i takich, którzy popełniali przestępstwa typu „chuligańskiego”, stwierdził, że w grupie nieletnich „chuliganów” występuje więcej konfliktów między rodzicami a dziećmi niż w grupie „kradnących”³⁵.

W związku z powyższymi ustaleniami starano się zbadać, czy w środowisku rodzinnym młodocianych recydywistów sprawców rozboju istnieją czynniki sprzyjające ich późniejszemu zachowaniu agresywnemu oraz czy są to czynniki występujące znacznie częściej u sprawców rozboju niż w grupie kontrolnej³⁶.

Przed wszystkim stwierdzono, że w rodzinach sprawców rozboju częściej niż w grupie kontrolnej występował negatywny stosunek uczuciowy rodziców do badanych. W badaniach ustalono, że w rodzinach tych obojętny lub niechętny stosunek do dzieci przejawiało 63,2% ojców i 36,7% matek, a zdecydowanie wrogi 8,2% ojców i 8,2% matek. Brak więc właściwego stosunku uczuciowego występował u 71,2% ojców i 44,9% matek. Przy czym aż w 49% rodzin oboje rodzice ujawniali obojętny, niechętny lub wrogi stosunek do badanego.

W grupie kontrolnej natomiast znacznie mniej, bo 46,5% ojców i 20,9% matek, miało do badanych negatywny stosunek uczuciowy (wrogi 9,3% ojców, obojętny i niechętny 37,2% ojców i 20,9% matek). Okazało się, że recydywiści sprawcy

Journal Delinquency”, 1957, nr 8, s. 625. A. L. Baldwin cyt. wg T. C. N. Gibbens: *Violence and the mental health*.

³⁵ M. Davies: *Offence behaviour and the classification of offenders*, „The British Journal of Criminology”, 9, 1969, nr 1, s. 39. J. Kolvin, C. Ounsted, D. Lee: *Aggression in adolescent delinquents*, „The British Journal of Criminology”, 7, 1967, nr 3, s. 296—314. R. Michel, wg L. Wurmser: *Raubmörder und Räuber*, Hamburg 1959, Verlag für kriminalistische Literatur, J. Mc Cord, W. Mc Cord: *Origins of crime*, New York 1959, Columbia University Press, s. 150—151. K. Pospiszyl: *Kradzieże i zachowania chuligańskie młodzieży w świetle badań porównawczych*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1968, nr 4(50), s. 77—98.

³⁶ Dla oceny tych kwestii posłużono się wywiadami z badanymi sprawcami rozboju i ich matkami, przeprowadzonymi przy pomocy kwestionariusza uwzględniającego takie kwestie, jak stosowane metody wychowawcze, stosunki uczuciowe w rodzinie, wzory zachowania agresywnego w rodzinie, aprobata i zachęcanie do agresji. Uzyskane informacje były oceniane przez 2 osoby (psychologów) według 5 stopniowych skal osobno dla każdej kwestii.

rozboju istotnie częściej niż sprawcy w grupie kontrolnej spotykali się z negatywnym do nich stosunkiem rodziców (różnice istotne statystycznie na poziomie $p < 0,01$ zarówno przy porównywaniu stosunku uczuciowego ojca, jak i matki). Na uwagę zasługuje przy tym fakt, że znaczna większość matek z grupy kontrolnej miała serdeczny stosunek do synów, mimo że większość tych chłopców sprawiała już wówczas wyraźne trudności wychowawcze. Pozytywny stosunek uczuciowy matki mógł poniekąd „wyrównywać” zły stosunek ojca do badanego.

Na specjalną uwagę zasługują dane świadczące o tym, że 61% ojców badanych sprawców rozboju stosowało wobec nich bardzo często nadmiernie surowe kary cielesne, przy czym 26,5% ojców traktowało badanych w sposób szczególnie brutalny. Matki natomiast w przeważającej większości były bardzo pobłażliwe i niekonsekwentne w stosunku do swych dzieci (67,4%); surowe kary fizyczne stosowało tylko 20,4% matek.

W grupie kontrolnej surowe kary fizyczne stosowało jedynie 37,2% ojców i 7% matek³⁷, a postępowało w sposób niekonsekwentny i zbyt pobłażliwy 5*1,2% ojców i 69,8% matek.

Jak wynika z powyżej cytowanych wyników badań, ojcowie sprawców rozboju stosowali częściej niż ojcowie w grupie kontrolnej surowe kary fizyczne (różnica istotna statystycznie $p < 0,02$). Nie stwierdzono natomiast różnic w zakresie metod wychowawczych stosowanych przez matkę między grupą młodocianych recydywistów sprawców rozboju a grupą kontrolną³⁸.

2. Dla uzyskania pełnego obrazu środowisk rodzinnych nie można ograniczyć się do danych o rodzicach, ale należy uwzględnić także objawy poważnego nieprzystosowania u braci badanych³⁹.

Taki sposób postępowania miał na celu wykluczenie w możliwie największym stopniu subiektywności ocen, która zawsze interferuje przy ocenie danych uzyskanych w wywiadzie. Analogiczne dane dotyczące grupy kontrolnej były opracowane nieco inaczej — osoby przeprowadzające wywiady miały z tymi rodzicami wielokrotne kontakty, znały dobrze środowisko rodzinne i na tej podstawie dokonywały same oceny zebranych materiałów dotyczących sytuacji rodzinnej. Nie można w związku z tym wykluczyć, że różnice w sposobie opracowania uzyskanych informacji mogły wpływać w pewnym stopniu na otrzymane wyniki. Jednakże uzyskane przez nas różnice są zbyt duże, by można je tłumaczyć odmiennym sposobem opracowywania materiału.

³⁷ Dane te zdają się jednak wskazywać, że ojcowie badanych z grupy kontrolnej stosowali wobec synów częściej surowe czy nawet brutalne kary fizyczne niż ojcowie przeciętnych uczniów, H. Małewska i H. Muszyński, badając dzieci w wieku 12—13 lat, uczniów VI kl. (ogólnopolską próbkę reprezentatywną) ustalili na podstawie anonimowej ankiety wypełnianej przez dzieci, że surowe kary fizyczne stosuje tylko 25,5% rodziców. Por. *Kłamstwo dzieci*, Warszawa 1962, s. 158.

³⁸ Bandura i Walters stwierdzili, że w rodzinach chłopców zachowujących się agresywnie ojcowie częściej stosują kary fizyczne niż w rodzinach chłopców nieagresywnych. Nie ma natomiast istotnych różnic w metodach wychowawczych stosowanych przez matki wobec chłopców agresywnych i nieagresywnych (*op. cit.*, s. 206).

³⁹ W 49 rodzinach młodocianych recydywistów sprawców rozboju liczba, wiek i płeć rodzeństwa przedstawia się następująco: w 8 rodzinach badani są jednakami, w 9 rodzinach badani mają tylko siostry, w pozostałych 32 rodzinach jest 64 braci w różnym wieku: 9 braci ma mniej niż 11 lat, 15 braci jest w wieku 11—16 lat, a 40 ma 17 i więcej lat.

Dane o nadużywaniu alkoholu i przestępczości podajemy w odniesieniu do 55 braci w wieku 11 lat i powyżej. Nadużywało alkoholu i było również karanych sądownie 36% braci, poza tym 15% braci było karanych sądownie i taki sam był odsetek (15%) braci tylko nadużywających alkoholu.

Uwzględniając liczbę rodzin, stwierdzono zarówno nadużywanie alkoholu, jak i karalność braci aż w 44% rodzin, tylko 28% zaś stanowiły rodziny, w których bracia ani nie nadużywali często alkoholu, ani nie byli karani. Biorąc pod uwagę fakt, że w populacji braci są również chłopcy w wieku poniżej 15 lat, wyniki te należy uznać za znamienne.

Podobne wyniki uzyskano w kontrolnej grupie młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw⁴⁰. Dane dotyczące nadużywania alkoholu i przestępczości przytaczamy w odniesieniu do 25 braci w wieku 11 lat i powyżej. 36% spośród nich nadużywało alkoholu i było karanych sądownie, poza tym 28% braci było karanych sądownie i 8% braci nadużywało alkoholu. Nadużywanie alkoholu i karalność braci stwierdzono w 29% rodzin i tylko $\frac{1}{3}$ stanowiły rodziny, w których nie występowało ani nadużywanie alkoholu, ani karalność braci.

Bracia recydywistów sprawców rozboju nie wykazywali wprowadzić większych rozmiarów przestępczości niż bracia w grupie kontrolnej, ale na uwagę zasługuje fakt, że bracia sprawców rozboju dokonywali istotnie więcej przestępstw związanych z agresją niż bracia w grupie kontrolnej (zależność istotna na poziomie $p < 0,02$).

Porównanie środowisk rodzinnych młodocianych recydywistów sprawców rozboju i młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw wykazało brak różnic w odniesieniu do takich czynników, jak struktura rodziny oraz alkoholizm i przestępczość rodziców. Różne były natomiast czynniki charakteryzujące atmosferę rodzinną — stosunek uczuciowy rodziców do dzieci oraz stosowanie wobec nich surowych kar fizycznych, znacznie częstsze u ojców późniejszych sprawców rozboju.

Całokształt danych o ojcach i rodzeństwie młodocianych sprawców rozboju przemawia za tym, że domy rodzinne, w których wychowywali się ci badani, stanowią środowiska wyraźnie negatywne wychowawczo. Jakkolwiek środowiska domowe sprawców rozboju nie różnią się od domów rodzinnych grupy kontrolnej młodocianych recydywistów sprawców innych przestępstw, wykazujących od wczesnej nieletniości nasilone objawy nieprzystosowania i popełniających od dawna przestępstwa, to jednak rodziny sprawców rozboju wyróżniają się, o czym była powyżej mowa, wyraźnie negatywnym stosunkiem do dzieci i stosowaniem wobec nich brutalnych kar — a więc czynnikami mającymi wpływ na kształtowanie się

⁴⁰ W grupie tej w 5 rodzinach byli jedynacy, w 11 rodzinach tylko siostry, w pozostałych 27 rodzinach było 33 braci. W wieku poniżej 11 lat było 8 braci, od 11—16 lat — 13 braci oraz w wieku 17 lat i powyżej — 12 braci. Łącznie w 21 rodzinach było 25 braci w wieku 11 lat i powyżej.

już w dzieciństwie postaw agresywnych. Na szczególną uwagę zasługuje w tym kontekście fakt, iż bracia badanych popełniają więcej niż bracia w grupie kontrolnej przestępstw o charakterze agresywnym, co może świadczyć o tym, iż wykształciły się również u nich postawy agresywne.

* * *

Na zakończenie wydaje się celowe krótkie omówienie prognozy recydywy u młodocianych sprawców rozboju na podstawie wyników katamnez uzyskanych odnośnie do 166 młodocianych skazanych za rozbój w 1955 roku (na terenie całego kraju)⁴¹; katamnezy te objęły okres 9 lat po zwolnieniu z więzienia.

Spośród tych wszystkich 166 młodocianych 38% nie było później w ogóle karanych w ciągu 9 lat. Stwierdzono przy tym istotną statystycznie zależność między ponownymi skazaniami w okresie katamnezy a poprzednią karalnością przed sprawą o popełnienie rozboju ($p < 0,02$). Spośród bowiem 91 sprawców, którzy nie byli karani sądownie przed skazaniem za rozbój⁴², 54% było później karanych w okresie katamnezy, spośród zaś 75 karanych przed dokonaniem rozboju aż 72% miało w okresie katamnezy ponowne skazania.

Rozpatrując liczbę nowych spraw sądowych, które w okresie katamnezy miało 103 młodocianych recydywistów po odbyciu kary za rozbój, stwierdza się, że 1 sprawę miało 32,6%, 2 sprawy — 26,2%, 3 sprawy — 22,3% oraz 4 i więcej spraw—19,4%. Około więc 59% ogółu recydywistów miało tylko 1 lub 2 nowe sprawy w ciągu 9 lat po zwolnieniu z więzienia.

Analizując przestępstwa dokonane przez tych recydywistów w okresie katamnezy stwierdza się, że bardzo duży odsetek przestępstw stanowiły czyny połączone z agresją, popełniane zwykle w stanie nietrzeźwym, przy czym dokonane przestępstwa rzadko tylko miały poważniejszy charakter. Przestępstw z cechami agresji wśród ogółu przestępstw było aż ok. 40%, a przestępstw przeciwko mieniu (z reguły kradzieży) ok. 45%; tylko ok. 10% wszystkich popełnionych przestępstw stanowiły przestępstwa poważne (2 zabójstwa, 12 rozbojów, 10 spraw z art. 240 i 241 k.k., 6 ciężkich uszkodzeń ciała)⁴³.

Wyniki katamnez świadczą o tym, że po dłuższym okresie czasu odsetek wielokrotnie karanych recydywistów jest wśród dawnych młodocianych sprawców roz-

⁴¹ Tych 166 młodocianych występowało w materiale obejmującym 446 mężczyzn w różnych grupach wieku skazanych za rozbój w 1955 r. na terenie całego kraju; uzyskane dane pochodziły z badań aktowych, które objęły 63% ogółu osób skazanych za rozboje w 1955 r. Por. Z. Łukaszkiewicz, T. Szymanowski: *Rozbój i sprawcy rozboju*, „Archiwum Kryminologii”, 1, 1960, s. 215—239.

⁴² Dane obejmują tylko okres po ukończeniu przez nich 17 lat, gdyż nie można było uzyskać informacji z różnych sądów dla nieletnich o ich sprawach sądowych w okresie nieletniości.

⁴³ Należy zaznaczyć, że znaczna większość (65%) recydywistów miała nową sprawę już w okresie pierwszych 3 lat po zwolnieniu z więzienia za rozbój, tylko 29% skazanych było w okresie następnym 4—6 lat i tylko ok. 6% w późniejszym okresie.

boju stosunkowo nieduży. Jeśli bowiem rozpatrywać będziemy rozmiary recydywy u wszystkich 166 młodocianych karanych za rozbój przed 9 laty, to okazuje się, że 38% nie było w ogóle później karanych i 20% było karanych nie więcej niż jeden raz; tylko 26% młodocianych sprawców rozboju było karanych później 3 i więcej razy (2 sprawy miało 16%, 3 sprawy— 14%, a 4 i więcej spraw tylko 12%)⁴⁴.

Wśród recydywistów (karanych 2 i więcej razy w katamnezie), uwzględniając rodzaj popełnionych przestępstw, można wyodrębnić następujące kategorie:

50% recydywistów miało sprawy zarówno o przestępstwa przeciwko mieniu (z reguły o kradzieże), jak i o przestępstwa z cechami agresji, 20% było skazanych wyłącznie za przestępstwa o charakterze agresywnym, i tylko 23% miało nowe sprawy wyłącznie za przestępstwa przeciwko mieniu. Jak widać z powyższych danych, nadużywanie alkoholu nie przestało odgrywać roli w etiologii i późniejszej przestępczości tych dawnych młodocianych recydywistów.

Zaznaczyć jeszcze należy, że tylko 9 spośród nich było później karanych za ponowne dokonanie rozboju.

Na uwagę zasługuje fakt, że odsetek karanych ponownie u tych 166 młodocianych sprawców rozboju jest znacznie niższy niż odpowiedni odsetek stwierdzany w 10-letnim okresie katamnez u 100 badanych poprzednio przez Zakład Kryminologii PAN młodocianych recydywistów, spośród których znaczna większość (85%) nie miała w wieku 17—20 lat spraw o rozbój. Ci młodociani recydywiści (poza 14 badanymi) byli następnie w okresie katamnez wielokrotnie karani sądownie⁴⁵.

Rozpatrując więc wyniki badań dotyczących 60 młodocianych sprawców rozboju i danych o ich znacznym nieprzystosowaniu społecznym, datującym się od dzieciństwa, oraz recydywie poprzedzającej rozbój, nie powinno się tych danych uważać za czynniki determinujące bardzo złą prognozę w odniesieniu do znacznej większości badanych. Rozbój, mimo iż jest popełniany z reguły przez sprawców już poważnie nieprzystosowanych społecznie, nie może być uznany za objaw zapowiadający z reguły ich późniejszą wielokrotną recydywę.

⁴⁴Warto zaznaczyć, że rozmiary późniejszej recydywy u skazanych za rozbój również w starszych grupach wieku nie okazały się poważne (mimo iż 62% ogółu skazanych za rozbój będących w wieku powyżej 21 lat było już poprzednio karanych). Po upływie 9 lat później nie karanych było wśród nich 38%, a karanych tylko jeden raz — 22%; większość więc (60%) nie miała po wyroku skazującym za rozbój nowych spraw lub miała tylko jedno skazanie. Karani 3 razy wynosili 9,5%, a karani 4 i więcej razy — 17,4%. Brak jest przy tym istotnych różnic w rozmiarach późniejszej recydywy między sprawcami rozboju w grupach wieku: 21—24, 25—29 oraz 30 lat i więcej. Na uwagę zasługuje fakt, iż tylko 27 spośród 231 dawnych sprawców rozboju było ponownie skazanych za rozbój w okresie 9-letniej katamnezy.

⁴⁵Szelhaus: *op. cit.*

WNIOSKI

1. Wśród osób skazanych za dokonanie rozboju nieletni i młodociani stanowią około 69%, a łącznie ze sprawcami w wieku 21—24 lat aż 84% ogółu skazanych za rozbój.

Najliczniej reprezentowani są młodociani (45%); omawiane badania objęły tę właśnie grupę 17—20-letnich przestępców skazanych za rozboje dokonane na terenie Wielkiej Warszawy w latach 1966—1968.

2. Rozbój, kwalifikowany jako przestępstwo przeciwko mieniu, ma zarazem znamiona przestępstwa przeciwko osobie z uwagi na typowy w znacznej większości przypadków element agresji fizycznej. Ten właśnie charakter czynu sprawia, że kwestia agresywności sprawców rozboju zasługiwała na szczególne uwzględnienie w badaniach.

Znaczna większość badanych młodocianych sprawców rozbojów (75%) rekrutuje się spośród osobników, którzy popełniali przestępstwa w okresie nieletniości lub po ukończeniu 17 lat; aż 58% stanowią sprawcy mający uprzednio sprawy w sądzie dla nieletnich.

Młodocianych sprawców rozboju wyróżnia większy odsetek popełnionych uprzednio przestępstw z cechami agresji; odsetek ten jest u nich istotnie większy niż u młodocianych sprawców innych przestępstw oraz znacznie większy u nich niż u młodocianych recydywistów skazanych za różne przestępstwa.

Na podstawie całokształtu badań łącznie z badaniami psychologicznymi można było zakwalifikować większość (61%) spośród 60 badanych sprawców rozboju jako osobników wyraźnie agresywnych.

3. Młodociani sprawcy rozboju wykazywali od początku uczęszczania do szkoły poważne objawy nieprzystosowania społecznego, które poprzedzone były nasilonymi zaburzeniami zachowania już w okresie przedszkolnym.

Te duże trudności adaptacyjne datujące się od dzieciństwa, związane z pewnymi cechami osobowości badanych, ich agresywność, a poza tym wczesne początki nadużywania alkoholu i znaczne rozmiary częstego alkoholizowania się — stanowią zespół objawów charakteryzujący większość młodocianych recydywistów sprawców rozboju. Na uwagę zasługuje również fakt, że aż 48% tych osobników przebyło zapewne organiczne uszkodzenie ośrodkowego układu nerwowego.

Na pytanie, jakie istotne różnice zachodzą między większością sprawców rozboju, będących recydywistami, a badanymi uprzednio przez Zakład Kryminologii PAN młodocianymi recydywistami, którzy nie popełnili rozboju, nie można odpowiedzieć w sposób wyczerpujący z uwagi na to, że u tych ostatnich nie przeprowadzono analogicznych badań dotyczących nasilenia ich ewentualnej agresywności. Badania te jednak wskazują na to, że większość młodocianych sprawców rozboju zaczęła się wykolejać społecznie nieco później niż młodociani recydywiści sprawcy innych przestępstw, że wyraźniej zaznaczone były u nich zaburzenia

w zachowaniu już w okresie przedszkolnym oraz że wcześniej zaczęli oni nadużywać alkoholu.

Bardzo duży odsetek sprawców rozboju systematycznie nadużywających alkoholu (jakkolwiek nie jest istotnie większy niż u innych poważnie wykolejonych młodocianych recydywistów) ma, jak się wydaje, szczególne znaczenie u sprawców rozboju, będących w większości osobnikami agresywnymi, u których alkohol mógł potęgować agresję (78% wszystkich rozbojów zostało dokonanych przez sprawców będących w stanie nietrzeźwym).

4. Młodocianych sprawców rozboju nie można jednak rozpatrywać jako jednolitej populacji przestępców, gdyż 39% spośród nich nie ujawniało wyraźnej agresywności, a poza tym $\frac{1}{5}$ rekrutowała się spośród młodocianych, którzy nie mieli uprzednio spraw sądowych (jakkolwiek byli oni również w znacznym stopniu nieprzystosowani społecznie i przebywali w środowisku wykolejonych rówieśników).

5. Środowiska rodzinne, z których w znacznej większości przypadków pochodzą młodociani sprawcy rozboju, muszą być zaliczone do kategorii wyraźnie negatywnych domów rodzinnych, w których występuje nasilony alkoholizm większości ojców i w których liczni bracia mieli sprawy sądowe i nadużywali alkoholu. Są to środowiska rodzinne analogiczne do tych, z jakich pochodzą najbardziej społecznie wykolejeni, wielokrotnie karani młodociani recydywiści sprawcy różnych innych przestępstw.

Sprawcy rozboju natomiast wychowywali się istotnie częściej w takich domach, w których byli brutalnie karani przez ojców — co mogło mieć wpływ na wykształcenie się u wielu spośród nich postawy agresywnej.

6. Rozpatrując problematykę sprawców rozboju nie powinno się zapominać o tym, że rekrutują się oni w znacznej większości spośród osobników w wieku poniżej 21 lat. Jakkolwiek są oni od dawna poważnie nieprzystosowani społecznie i większość z nich popełniała już przestępstwa w okresie nieletniości, to jednak czynnik wieku wskazuje na konieczność powiązania całej problematyki sprawców rozboju z cechami osobowości właściwymi osobnikom, którzy nie osiągnęli jeszcze pełnej dojrzałości psychicznej i społecznej.

W związku z tym nie należy uważać dokonanego przez młodocianych rozboju za czynnik determinujący u nich zawsze gorszą prognozę niż w przypadkach dokonania przez młodocianych recydywistów innych przestępstw. Istnieje kategoria młodocianych recydywistów nie będących sprawcami rozboju o bardzo złej prognozie, którzy stają się później wielokrotnie karanymi przestępcami, bardziej wykolejonymi społecznie od młodocianych, mających uprzednio sprawę o dokonanie rozboju. Jak wynika z katamnez, obejmujących okres 9 lat po zwolnieniu z więzienia 166 młodocianych sprawców rozboju, około 40% tych osobników nie miało później w ogóle spraw sądowych i tylko 26% stanowili recydywiści mający co najmniej 3 nowe sprawy.

7. Wyniki omawianych badań nad młodocianymi sprawcami rozboju, poważnego, ale stosunkowo rzadkiego przestępstwa, podobnie jak wyniki innych badań nieletnich i młodocianych recydywistów sprawców typowych przestępstw wskazują na nieodzowną potrzebę wczesnego ujawniania dzieci wymagających specjalnej opieki, wychowujących się w negatywnych środowiskach rodzinnych, z jakich rekrutuje się większość dzieci poważnie później nieprzystosowanych społecznie.

Badania wskazują również na zgubne skutki społeczne wczesnego alkoholizowania się młodzieży — problemu zasługującego u nas na szczególną uwagę przy rozpatrywaniu zagadnienia profilaktyki i zwalczania zjawiska nieprzystosowania społecznego oraz przestępczości młodzieży.

ANEKS

Tablica A. Nasilenie skazań za rozbój w różnych grupach wieku
Współczynniki na 100 tys. mężczyzn*

Rok	Ogółem	17—20	21—24	25—29	30—39	40—49
1960	6,6	56,6	30,2	15,5	4,4	2,0
1961	8,0	62,9	37,8	17,8	7,8	0,8
1962	9,2	75,8	44,6	21,2	6,7	2,1
1963	8,6	73,0	40,3	20,1	6,9	1,7
1964	9,2	75,0	42,8	18,5	6,7	1,1
1965	9,9	71,8	43,9	22,1	8,5	1,6
1966	13,9	104,0	53,8	30,3	8,7	1,5
1967	17,5	128,3	58,0	37,0	11,3	1,8
1968	17,6	127,5	56,4	33,6	10,4	2,6
1969	20,5	148,7	63,3	36,1	12,0	2,2

* Współczynniki oparto na danych szacunkowych (poza 1960 r., dla którego wykorzystano dane ludnościowe ze spisu powszechnego). Współczynniki obliczono tylko w stosunku do mężczyzn, ponieważ wśród skazań za rozbój jest tylko 4% kobiet. Z uwagi na znikomą liczbę skazań za rozbój w grupach wieku 50 lat i powyżej podajemy współczynniki tylko dla skazanych będących w wieku poniżej 50 lat.

Tablica B. Prawomocnie skazani za rozbój w latach 1960—1969 z uwzględnieniem grup wieku

Rok	Ogółem		17—20		21—24		25—29		30—34		35—39		40—49		50 i więcej	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
1960	978	100,0	424	43,4	241	24,6	177	18,1	64	6,5	33	3,4	31	3,1	8	0,8
1961	1194	100,0	485	40,6	307	25,7	204	17,1	130	10,9	45	3,8	12	1,0	11	1,0
1962	1406	100,0	601	42,7	369	26,2	242	17,2	113	8,0	40	2,8	32	2,3	9	0,7
1963	1373	100,0	633	46,1	324	23,6	226	16,5	118	8,6	41	3,0	27	2,0	4	0,3
1964	1442	100,0	716	49,7	333	23,1	207	14,4	116	8,0	41	2,8	19	1,3	10	0,7
1965	1569	100,0	760	48,4	335	21,4	243	15,5	150	9,6	47	3,0	27	1,7	7	0,5
1966	2211	100,0	1238	56,0	435	19,7	303	13,7	137	6,2	66	3,0	27	1,2	5	0,2
1967	2820	100,0	1623	57,6	524	18,6	364	12,9	178	6,3	87	3,1	34	1,2	10	0,4
1968	2863	100,0	1671	58,4	561	19,6	323	11,3	162	5,7	79	2,8	53	1,8	14	0,5
1969	3364	100,0	1985	59,0	690	20,5	348	10,3	192	5,7	83	2,5	53	1,6	13	0,4

Tablica C. Uprzednia karalność osób prawomocnie skazanych za rozbój

Rok	Skazani		Uprzednio karani		Liczba uprzednich skazań													
					1		2		3		4		5		6		7 i więcej	
	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%	l.b.	%
1960	978	100,0	431	44,1	186	43,2	101	23,4	62	14,4	36	8,4	21	4,9	8	1,9	17	3,9
1961	1194	100,0	583	48,8	239	41,0	138	23,7	75	13,0	41	7,0	26	4,5	46	4,5	37	6,9
1962	1406	100,0	693	49,3	275	39,7	157	22,7	102	14,7	52	7,5	39	5,6	30	4,3	38	5,5
1963	1373	100,0	691	50,3	252	36,5	167	24,2	101	14,6	64	9,3	35	5,1	24	3,5	48	6,9
1964	1442	100,0	752	52,1	269	35,8	184	24,5	114	15,1	66	8,8	41	5,5	30	4,0	48	6,4
1965	1569	100,0	749	47,7	236	31,5	160	21,4	116	15,5	85	11,3	56	7,5	29	3,9	67	8,9
1966	2211	100,0	896	40,5	333	37,2	208	23,2	112	12,5	86	9,6	41	4,6	33	3,1	83	9,3
1967	2820	100,0	1174	41,6	470	40,0	251	21,4	165	14,1	83	7,1	61	5,2	33	2,8	111	9,5
1968	2863	100,0	1188	41,5	497	41,8	250	21,0	153	12,9	72	6,1	78	6,6	47	4,0	91	7,6
1969	3362	100,0	1436	42,7	630	43,9	330	23,0	174	12,1	90	6,3	72	5,0	43	3,0	97	6,7